

Universitetet
i Stavanger

DET HUMANISTISKE FAKULTET

MASTEROPPGAVE

Studieprogram:

Historiedidaktikk - masterstudium

Vårsemesteret, 2016

Åpen

Forfatter: Frode Fanebust

.....
(signatur forfatter)

Veileder: Gunnar Tore Nerheim

Tittel på masteroppgaven: Kald krig, hemmelig hær: Stay Behind i Norge

Engelsk tittel: Cold War, Secret Army: Stay Behind in Norway

Emneord:

Kald krig, Stay Behind, etterretning,
okkupasjonsberedskap

Sidetall: 134

+ vedlegg/annet: 4

Stavanger, 18.05.2016

Forord

De neste 130 eller så sidene representerer for meg et vemodig punktum etter å ha tatt bachelorstudiet i historie og masterstudiet i historiedidaktikk ved Universitetet i Stavanger. Det har vært fire fantastisk givende år, både faglig og sosialt.

Tolv år gammel fikk jeg den fikse idéen at jeg skulle bli siviløkonom, og et snaut tiår senere var jeg student ved Norges Handelshøyskole i Bergen. Men når jeg satt på hybelen min og leste, var det ikke sjelden at bøkene om økonomi og tilliggende nødvendigheter fikk stå godt plantet i bokhyllen. I stedet var jeg oppslukt i Grimbergs verdenshistorie i 22 bind eller Palmer og Coltons *A History of the Modern World*.

Jeg fullførte likevel pliktløpet ved NHH og har aldri angret på det, siden økonomi er et nyttig fag. Det jeg nå mener å ha funnet ut, er likevel at historie er mye nyttigere. For mens økonomi forteller mest og best om hvordan rasjonelle aktører oppfører seg når de presses inn i en modell, forteller historie om hvordan virkelige mennesker har forholdt seg til en virkelig verden full av virkelige utfordringer. Dessuten er tall døde, mens historien er spill levende og i kontinuerlig forandring – om ikke nødvendigvis mellom permene på Palmer og Coltons lærebok ...

Tenke seg til, da, at det er innenfor de humanistiske fagene man føler behov for å rettfærdiggjøre seg selv! Der har du et sant paradoks, fundert på sviktende akademisk selvtillit. Hvis noen fortsatt lure på hva vi skal gjøre etter oljen, vil jeg foreslå at vi skal forsøke å forstå oss selv, hverandre og tilværelsen bedre. Til det behøver vi færre økonomer og flere historikere. For å regne, det er å følge reglene, og jo flere regler man kan og klarer å følge, jo bedre regner man. Men å skrive, det er å tenke.

Ansvar for det som er tenkt og skrevet i denne oppgaven, er kun mitt. Men jeg vil takke professor Gunnar Nerheim for virtuost avpasset veiledning – akkurat den rette dytten akkurat når den behøves – med innsiktsfulle kommentarer og en observant rød penn. Og så vil jeg takke samtlige forelesere og medstudenter jeg har fått dele tid og rom med for uforglemmelige studieår!

16. mai 2016

Frode Fanebust

Innholdsfortegnelse

1. INNLEDNING OG BAKGRUNN FOR OPPGAVEN.....	3
1.1. Problemstilling og forskningsspørsmål.....	6
1.2. Demokrati og hemmelighold.....	8
1.3. Avgrensninger.....	11
1.4. Begrepsavklaringer.....	12
2. FORSKNINGSSTATUS.....	14
2.1. Bibliografi.....	14
2.2. Åpne eller hemmelige kilder?.....	21
3. KONTEKST: DEN KALDE KRIGEN.....	25
3.1. Internasjonalt.....	25
3.2. Den kalde krigen i Norge.....	28
3.3. Den motvillige allierte.....	31
3.4. Delkonklusjon: Okkupasjonsberedskap som naturlig konsekvens.....	36
4. UTBREDELSEN AV STAY BEHIND.....	37
4.1. Opprinnelse og fremvekst.....	37
4.2. Aktivitet i fredstid: Italia som eksempel.....	41
4.3. "Gladio" og demokrati.....	47
4.4. Delkonklusjon: Et europeisk fenomen i en global kontekst.....	49
5. STAY BEHIND I NORGE: FORMATIVE ÅR 1946 – 1952.....	51
5.1. Jens Christian Hauge i føringen.....	51
5.2. Den evig mistrodd Evang.....	55
5.4. Én organisasjon, tre hemmelige nett.....	64
5.5. Pionerånd.....	66
5.6. Overvåkning av kommunister.....	73
5.7. Nettene blir operative.....	74
6. INTERLUDIUM: NORSK STAY BEHINDS FORBINDELSER TIL MI6, CIA OG NATO.....	79
6.1. Strategiske allianser.....	79
6.2 En dyktig taktiker.....	82
6.3. Et viktig, men besværlig møte.....	86
6.4. Et tredelt budsjett.....	89
6.5. Samarbeid og konflikt.....	92
6.6. Delkonklusjon I: CIAs eller NATOs hemmelige hær?.....	96
6.7. Delkonklusjon II: En pragmatisk nødvendighet.....	98

7. STAY BEHIND I NORGE: OPERATIVE NETT 1953–1969.....	100
7.1. Retardasjon.....	100
7.2. Norsk Stay Behind i Finland.....	101
7.3. I dvale.....	105
8. STAY BEHIND I NORGE: STAGNASJON OG OPPRØR 1970–1991	108
8.1. Israel Krupp og Lillehammer-saken.....	108
8.2. Avslørt.....	109
8.3. Utskifting av depoter.....	110
8.4. Nye tider – og intern splid.....	111
8.4. Hær uten motstander.....	114
8.5. Delkonklusjon: Aktivitet i fredstid.....	115
9. UNDER DEMOKRATISK KONTROLL?.....	117
9.1. Den hemmelighetsfulle statsråden	117
9.2. Sjefene som ikke kunne samarbeide.....	120
9.3. Statsministeren som ikke visste.....	123
9.4. Stortinget orienteres – og feilinformeres.....	124
9.5. Delkonklusjon: På ønsket distanse.....	125
10. KONKLUSJON	128
KILDER	132
Primærkilder.....	132
Litteraturliste	132
APPENDIKS: TIDSLINJE FOR STAY BEHIND.....	135

The very word "secrecy" is repugnant in a free and open society; and we are as a people inherently and historically opposed to secret societies, to secret oaths, and to secret proceedings.

– John F. Kennedy¹

Sjølv i mine villaste draumar kunne eg ikkje ha fantasert meg til at Norge dreiv med det som eg snart skulle erfare ved sjølvsyn.

– Svein Blindheim²

1. Innledning og bakgrunn for oppgaven

Denne masteroppgaven er et forsøk på å skrive faglig holdbar historie på grunnlag av et generelt mangelfullt og tidvis uetterrettelig kildegrunnlag. Temaet er den sannsynligvis hemmeligste delen av norsk militær etterretning i etterkrigstiden: Den okkupasjonsberedskapen som har fått betegnelsen Stay Behind, og som besto av det militære apparatet som skulle våkne til liv *etter* at Sovjetunionen hadde angrepet og tatt kontroll over Norge.

Blant de involverte fantes det en klar forståelse av at arbeidet måtte foregå i den dypeste hemmelighet. Utsnittet av historien som jeg skal befatte meg med, er derfor basert på handlinger foretatt under den forutsetning at de aldri skulle bli kjent, og på hendelser som bevisst ble holdt hemmelige eller løyet om for å fremstå som noe annet enn det de var. Hvis det er mulig å skrive meningsfull historie på et slikt grunnlag, er tanken om å skape en illusjon av fortidig virkelighet den første som må kasseres. De tilgjengelige fragmentene tillater det ikke. Jeg skal i denne teksten forsøke å legge et puslespill hvor vesentlige biter mangler. Øvelsen vi står foran er ikke å få til et fullstendig bilde, men å se om det er mulig å tolke noe ut av det ufullstendige som er relevant og interessant også i vår tid.

Utgangspunktet for denne masteroppgaven var ønsket om å se nærmere på de hemmelige tjenestenes virksomhet i Norge i etterkrigstiden. Dette er ikke et tema jeg hadde forhåndskunnskaper om utover det helt allmenne, bortsett fra i to

¹ Sagt i tale til The American Newspapers Association, 27. april 1961

² Blindheim 1981: 186

sammenhenger. Den ene var at jeg i arbeidet med den første boken min fant ut at min farfar, redaktør Toralv Fanebust, hadde vært holdt under oppsikt gjennom lang tid av Overvåkningspolitiet da det var under ledelse av Asbjørn Bryhn. Han var også blitt utsatt for en aksjon fra den kanten – en finurlig finte hvor noe fremstod som noe helt annet enn det var, men resultatet ble slik det passet makten best. At etterretningen hadde vært involvert, var noe Per Borten bekreftet fra Stortingets talerstol kort tid før han ble statsminister i 1965.³

Den andre er at jeg i min nærmeste familie har en forhenværende, høytstående NATO-offiser med langvarig tjeneste både i inn- og utland. Taushetsplikten har han holdt hellig, men et visst innblikk i det generelle bildet har det likevel vært mulig å få.

Disse erfaringene bidro til at jeg gjerne ville gjøre meg mer kjent med Norges hemmelige tjenester. I den første undersøkelsesfasen gikk jeg derfor bredt ut og lette etter interessante temaer i oversiktslitteraturen. Verk som *Den hemmelige krigen. Overvåkning i Norge 1914–1997* av Trond Bergh og Knut Einar Eriksen, samt *”Strengt hemmelig”. Norsk etterretningsteneste 1945–1970* av Olav Riste og Arnfinn Moland, var da til stor nytte. Gjennom disse bøkene ble jeg oppmerksom på den i det minste *prinsipielt* klare forskjellen på de sivile tjenestene som sorterer under justisdepartementet og politiet, og på de militære tjenestene underlagt Forsvarsdepartementet. Videre lesning av offentlige rapporter, forskningslitteratur og sakprosa for allmenmarkedet, viste at det har vært knyttet klart størst interesse til politiets aktivitet. Spesielt har mange vært opptatt av politisk overvåkning på 1960- og 1970-tallet. Selv om jeg på ingen måte vil hevde at området av den grunn er ”ferdig utforsket”, er det ikke tvil om at denne marken er snudd ganske mange ganger av både mer og mindre akademiske ploger.

Slik syntes det ikke å være på det militære feltet, hvor det som har blitt stemplet hemmelig, i betydelig større grad også har forblitt hemmelig. Det kan ha mange årsaker. Én er både viktig og åpenbar: Det er politiet som har ansvaret for landets indre sikkerhet, herunder overvåkningen av borgere som kan representere en fare, mens det militære har ansvaret for sikkerheten overfor verden utenfor. Dersom man frykter overvåkning for eget vedkommende eller ”overvåkingssamfunnet” mer generelt, er det naturlig at bekymringen først og fremst rettes mot de sivile tjenestene. Mange vil nok mene at å overvåke det som skjer i utlandet lettere kan begrunnes ut fra rikets

³ Fanebust 2009: 276

sikkerhet, uten nødvendigvis å ha reflektert grundig over dette – i det minste før de to store terrorangrepene 22. juli 2011 viste seg å komme innenfra.

Det kan også tenkes at man på det militære feltet rett og slett er flinkere til å holde på hemmelighetene. Jeg har gjort flere erfaringer som peker i den retningen. Én er på det personlige planet: Det har vært betydelig lettere å få personer – og med det mener jeg i all hovedsak pensjonister – fra politiets overvåkning i tale, enn pensjonister fra den militære etterretningen. Utvalget mitt er ikke stort, men det indikerer likevel en kulturforskjell mellom de to grenene. Kanskje er det derfor at tilfanget av både akademisk og generell litteratur ble kraftig redusert da jeg etter hvert snevret meg inn mot det militære området. Når det gjaldt relevant arkivmateriale, så ledet søk i Riksarkivet først og fremst til den tilbakemeldingen at den militære etterretningen i svært liten grad hadde overlatt materiale til dem. Da jeg kontaktet Etterretningen direkte kunne de bekrefte dette, men var ellers lite hjelpelige utover å henvise til sin årlige rapport, "Fokus", og be meg kontakte Forsvarsdepartementet for eventuell tilgang til andre kilder. De første henvendelsene mine dit forble ubesvarte, før en ikke navngitt informasjonsmedarbeider på vegne av Forsvarets arkivadministrasjon meldte tilbake at jeg kunne søke om tilgang til spesifikke arkiver. Behandlingstiden var imidlertid usikker, men formodentlig lang. Dessuten var utfallet sannsynligvis negativt, særlig med tanke på at det spesifikt var *etterretningens* arkiver jeg er interessert i, om enn mange tiår tilbake i tid. I stedet anbefalte han meg å ta kontakt med forskningsmiljøer som Forsvarets Forskningsinstitutt (FFI) og Norsk Utenrikspolitisk Institutt (NUPI).

På dette tidspunktet hadde lesing og andre undersøkelser brakt meg frem til fenomenet hemmelig okkupasjonsberedskap, eller Stay Behind. Det virket svært interessant, både i seg selv og fordi så lite informasjon har tilflytt offentligheten. Med dette falt også periodiseringen på plass, siden Stay Behind er uløselig knyttet til den kalde krigen. Gjennom søk i databaser over faglitteratur hadde jeg kartlagt kildematerialet som fantes åpent tilgjengelig, og fått god assistanse fra universitetsbiblioteket i Stavanger med å gjøre dette tilgjengelig digitalt eller på papir. Mye var allerede grundig gjennomgått, og jeg var godt i gang med skrivingen. Kontakten med FFI frembrakte da ikke noe nytt: De henviste til en lang rekke publikasjoner, men ingen som var relevante for temaet mitt. Derimot mente NUPI å kunne bidra, og henviste til forskeren Anders C. Sjaastad, forsvarsminister i Kåre Willoch's regjering fra 1981 til 1986. Min forespørsel om en samtale ble imidlertid avslått. Begrunnelsen var denne:

”Jeg har tenkt over hva jeg eventuelt kunne fortelle i en samtale med deg, og er kommet til at det er lite.”⁴

1.1. Problemstilling og forskningsspørsmål

Hemmeligholdet til tross: Jeg håper denne masteroppgaven vil dokumentere ikke bare at Stay Behind er et fenomen som er verdt å studere, men også at det er mulig å tilføre ny kunnskap fra andre kilder enn den militære etterretningens egne arkiver.

Problemstillingen jeg har landet på, er denne:

Hva var den norske Stay Behind-organisasjonen, og i hvilken grad var den underlagt demokratisk kontroll?

Jeg kommer snart til å argumentere for at etterkrigstidens norske, hemmelige okkupasjonsberedskap er stemoderlig behandlet i historieforskningen, samt at mye av det som faktisk er skrevet, er beheftet med feil og mangler. Derfor må min første oppgave bli å korrigere dette bildet. En vesentlig del av denne teksten vil derfor bestå i å gi en redegjørelse for selve fenomenet Stay Behind. En viktig ambisjon er å gjøre fremstillingen så riktig som kildene tillater, samtidig som jeg vil begrunne mine valg der hvor kildegrunlaget mangler og hvor antakelser er nødvendige for å komme videre.

Et stykke på vei er dette et spørsmål om å kalibrere inn en passende avstand til kildematerialet. Dersom det sanne skal være interessant – og motsatt – er det om å gjøre å finne et forsvarlig abstraksjonsnivå.⁵ På den ene siden kan det lett settes for høyt. Det synes jeg er gjort i mye av den publiserte forskningen. Der har man godtgjort at det er sant at Norge hadde en hemmelig okkupasjonsberedskap som gikk under betegnelsen Stay Behind, men det blir sjelden gitt nok detaljer til å bli virkelig interessant. Motsatt har bøkene for populærmarkedet krydret sine interessante fremstillinger med så mange skjønnlitterære grep at det sanne og det oppdiktete ikke lenger lar seg skille. Hertil kommer at det var ”amatørene”, i betydningen folk på innsiden og journalister, som var først ute med bøkene sine, mens historikerne kom langt senere med sine publikasjoner. De første skrev ofte uten kjennskap til det store bildet, de senere uten synlig interesse for detaljene. Her finnes en åpenbar mulighet til å gjøre forskningsmessig

⁴ Epost fra Anders C. Sjaastad (NUPI) datert 14.3.2016

⁵ Myhre 2014: 53-54. Jan Eivind Myhre er professor i moderne historie ved Universitetet i Oslo.

nybrottsarbeid ved å knytte tråder mellom nivåene. Stay Behind hadde både en strategisk, en taktisk og en operativ dimensjon, noe som i liten grad har kommet frem i tidligere fremstillinger.

I boken *Tid for historie* skriver professor i historie ved universitetet i Oslo, Erling Sandmo, om hvordan bare enkle protokollopplysninger med sikkerhet kan sies å være sanne.⁶ Står det i journalen for Oscarsborg festning for 9. april 1940 at det ble åpnet ild etter at et tysk krigsskip dukket opp kl 0425, så er det sant dersom observasjonen var riktig, journalføreren sannferdig og klokken på minuttet korrekt. Men straks slike enkle opplysninger samles i en fortelling og denne fortellingen *fortolkes*, blir forholdet til sannheten komplisert. Det skyldes at all fortolkning er subjektiv og bygger på våre fordommer.⁷ Derfor gjenfortelles, gjenfortolkes og diskuteres det tyske angrepet på Norge fortsatt, mer enn tre kvart århundre etter.

Sandmos tanke kan trekkes litt videre. For er det ikke slik at også selve protokollen kan formidle et lite sannferdig bilde, selv om alt som står der i og for seg er korrekt? Der finnes jo ikke det protokollføreren ikke kjente til, eller som han der og da ikke forsto var viktig. Heller ikke det han ble beordret å utelate. Og fortsatt gjenstår muligheten for at protokollen faktisk *ikke* er sannferdig. Kanskje ligger det nærmere sannheten, det protokollføreren fortalte sin venn journalisten etter at skiftet var over?

Dette tenkte scenariet har en konkret parallell i historien om Stay Behind i Norge. Historikere som har forsket på oppdrag fra Forsvarsdepartementet har blitt gitt tilgang til relevante arkiver i Norge, som riktignok fremstår som mangelfulle. De har neppe oversett sensasjoner som er begravet der. Samtidig virker det som om de i liten grad har snakket med involverte på grunnplanet. Journalistene har på sin side hatt meget beskjeden tilgang til relevante dokumenter, men har snakket med et stort antall agenter. De har med det gjort en viktig innsats, siden mange av disse agentene i ettertid har gått bort. Journalistene har sikret et viktig materiale som ellers ville ha vært tapt for historikere.

Ut fra denne bakgrunnen er det ikke underlig at offentligheten har blitt eksponert for vidt forskjellige fortellinger, hvor spekulasjonene nok har fått dominere. Forskingen på materialet *som er gjort tilgjengelig* om den norske okkupasjonsberedskapen, tyder imidlertid på at rommet for nye tolkninger og

⁶ Sandmo 2014: 185

⁷ Gadamer 1959/2003, Myhre 2014: 18-19

opprydning i misforståelser er større enn rommet for nye fakta. Så må man holde muligheten åpen for at det fortsatt kan finnes viktig uoppdaget materiale – i eller utenfor arkivene. Men dette innebærer at å vurdere riktigheten i det som tidligere har tilflytt offentligheten om Stay Behind – og å sette dette i sammenheng – kan være en viktigere oppgave enn å lete i arkivene etter sensasjonelle avsløringer. I det minste kan det bidra til et sannere bilde.

De viktigste spørsmålene jeg vil forsøke å besvare for å belyse den valgte problemstillingen, er disse:

- Hvilket politisk klima var det som lå til grunn for tanken om en hemmelig okkupasjonsberedskap?
- Var Stay Behind et norsk, skandinavisk, europeisk eller globalt fenomen?
- Hvem var de viktigste beslutningstakerne da den norske Stay Behind-organisasjonen ble opprettet?
- Var fremmede makter involvert, og hvilken innflytelse hadde de i så fall?
- Var Stay Behind i Norge utelukkende en beredskap i tilfelle krig og okkupasjon, eller ble organisasjonen benyttet for praktiske formål i fredstid?
- I hvilken grad var de ansvarlige politikerne informert om Stay Behind, og hvilken innflytelse hadde de?

Disse forskningsspørsmålene vil bli behandlet i tur og orden. Men underveis vil politikernes rolle bli berørt en rekke ganger, og derfor vil jeg allerede nå berede grunnen med noen refleksjoner.

1.2. Demokrati og hemmelighold

Foruten å beskrive fenomenet Stay Behind, er det altså ett spørsmål jeg særlig vil befatte meg med, og det er graden av demokratisk kontroll. Her er det nødvendig å si noe om eget ståsted. Jeg mener at etterretning – som egentlig ikke betyr annet enn å skaffe seg informasjon – er en nødvendige oppgave for enhver stat. Skal man ha et ordnet forhold til andre stater og mulighet for å avverge eller løse konflikter, må man kjenne både seg selv og andre. Man må altså ha tilstrekkelig informasjon av god kvalitet. Den bør man i størst mulig grad skaffe seg på åpent vis. Men kun den mest iherdige idealist vil benekte at det også finnes et behov for hemmeligholdelse av enkelte forhold på egen side, og

dermed et velbegrunnet ønske om å få innblikk i det en potensiell motpart vil ønske å holde skjult.

Dilemmaet er at den styreformen jeg og mange foretrekker, demokratiet, baserer seg på et ideal om åpenhet som ikke enkelt lar seg forene med den realiteten at ethvert demokrati trues av krefter – interne og eksterne – som har andre interesser og ikke nødvendigvis vil det vel. Demokratiet ser ikke ut til å ha en allmenngyldig mekanisme for å håndtere behovet for hemmelighold. I stedet bygger det seg opp spenninger som må avhjelpes med ulike *ad hoc*-løsninger, som særskilte regjeringsutvalg, stortingskomitéer, interdepartementale liaisongrupper, lekkasjer til pressen – og, når man mistenker at eksesser har forekommet – kommisjoner og granskningsutvalg hvor også historikere gjerne har en rolle å spille. Dilemmaet ender med dette i et paradoks: Ønsket om demokratisk kontroll med en virksomhet som ikke bare er i strid med demokratiets grunntanke, men også nødvendig for å verne om den.

Dette kan illustreres med et eksempel fra vår tids politiske situasjon. Mens denne teksten ble til strømmet hundrevis av migranter hver uke inn over en liten, norsk grensestasjon mot Russland. Mange og sammensatte forhold lå bak reisen deres til Norge. Men den *direkte* årsaken var høyst konkret: Russerne hadde plutselig endret sin grensepolitikk slik at migrantene i motsetning til tidligere nå hadde *mulighet* til å passere den russiske grensestasjonen på vei til den norske. Og ikke bare det: Mange av migrantene ble samtidig utvist fra Russland i fem år, slik at Norge ble avskåret fra muligheten til å sende dem tilbake igjen. Men hvorfor skjedde dette? Var forklaringen korrupsjon blant russiske grensevakter, et politisk direktiv fra Kreml eller noe ganske annet? Ønsket Russland å redusere sine egne kostnader, eller kanskje å straffe Norge økonomisk for vår støtte til sanksjonene mot landet? Testet man den norske grenseberedskapen, eller var man først og fremst opptatt av sikkerheten på egen side? Og var det som lå til grunn en gjennomtenkt plan om å øke spenningsnivået, eller egentlig bare et ønske om å få et gunstig utgangspunkt for dialog med en god nabo? Hadde vi først og fremst en realpolitisk interessekonflikt eller et interkulturelt kommunikasjonsproblem?

Ingen av disse spørsmålene skal besvares her. Det som imidlertid ble åpenbart i mediebildet, var den norske regjeringens desperate ønske om å få all informasjon som kunne bidra til å løse et akutt problem. All etterretning, altså – åpen og hemmelig. For vel kan man spørre, men svarene er sjelden klarere enn at man risikerer å bli gående i

fortolkningssirkler om man ikke har skaffet seg relevant tilleggsinformasjon. Verdien av bedre etterretning er åpenbar: Den ville gjort det mulig å ha en bedre beredskap, og kanskje til og med å avverge problemet før det oppsto.

Et siste moment er gjerne så selvsagt at det ikke sies, og nettopp derfor verdt å tenke over: Hvorfor ønsker man i det hele tatt å ha demokratisk kontroll med etterretningen? Det åpenbare er da faren for "en stat i staten", for maktmisbruk i ly av hemmelighold og erfaringen med hvor mange statskupp enten har sitt utspring eller sine gode hjelpere. Dette er en reell fare, ikke kun et skremselbilde: Forsvarshistorikeren Rolf Tamnes har kommentert hvordan FBI i løpet av den kalde krigen og under sin dominerende sjef J. Edgar Hoover utviklet seg fra "et relativt nøytralt overvåkningsorgan" til en aggressiv og uavhengig aktør som opptrådte "avskjermet fra sine kontrollører og med en utstrakt bruk av ulovlige midler".⁸

Det som sjelden påpekes, men som vår egen nære fortid kanskje kan vise seg å være et eksempel på, er at vi også her har å gjøre med en forenkling av virkeligheten som idealiserer mer enn den forklarer. For vel er det sant at maktmennesker kan befeste posisjoner også på etterretningens område. Men man behøver neppe ha stor innsikt i et lands styre for å innse at etterretningsevne, enten den karakteriseres som et gode eller onde i en bestemt situasjon, uansett er en nødvendighet. Kanskje blir det da også slik at både politikere og den offentligheten de opptrer på vegne av ofte ikke ønsker befatning med hemmeligholdet? At de rett og slett vegrer seg for innsyn og helst ikke vil smusse seg til ved å rote rundt i de mørke katakombene under demokratiets godt opplyste agora? Dette er en interessant hypotese, ikke minst fordi det kun unntaksvis og under spesielle omstendigheter ser ut til å ha oppstått noe påtrykk av betydning fra Stortingets side for å få økt innsyn og kontroll over landets hemmelige tjenester. Den generelle forståelsen i norsk etterkrigstid synes å være en forutsetning fra Stortinget om at regjeringen, hovedsakelig representert ved forsvarsministeren og justisministeren, holder tilstrekkelig oppsyn med henholdsvis den sivile og den militære etterretningen til at demokratiets interesse er ivaretatt. Viktige episoder jeg vil omtale illustrerer at det parlamentariske ansvarets grunnsetning – "Stortinget kjenner kun statsråden" – sjelden har vært mer sann enn på dette feltet. Pragmatikken rundt hemmelighold tilsier at slik må det være; idealismen demokratiet er fundert på tilsier at slik burde det ikke vært.

⁸ Tamnes 1992: 14

Selv om jeg vil hevde at i pragmatikken er vinneren i det norske demokratiet i etterkrigstiden, handler også det nødvendigvis om grader. På den ene siden vil det være ytterst betenkelig om demokratisk kontroll overhodet ikke fantes, altså at ingen utenfor Stay Behind i det hele tatt har hatt kjennskap til planer lagt og ressurser avsatt i tilfelle Norge skulle bli okkupert. På den andre: Norge er et representativt demokrati, hvor borgerne delegerer ansvar for lederskap gjennom valg. Man kan vel vanskelig tenke seg at desentralisert, direkte folkestyre som i de sveitsiske kantoner skulle fungere godt som styringsmodell innenfor militær etterretning. Demokratisk kontroll kan åpenbart ikke ha som forutsetning at all informasjon er fritt tilgjengelig.

1.3. Avgrensninger

Noen avgrensninger fremgår allerede av den valgte tittelen, men skal tydeliggjøres her.

Først og fremst skal jeg ikke forsøke å gi et samlet bilde av den kalde krigen eller den kalde krigen i Norge, men noe langt mer spesifikt: Den hemmelige, militære okkupasjonsberedskapen i Norge som har gått under betegnelsen Stay Behind.

All okkupasjonsberedskap er ikke hemmelig. I ytterste instans er det Forsvarets oppgave å bevare et fritt og selvstendig Norge, og denne oppgaven ivaretar de både med åpne og hemmelige midler. Temaet mitt er kun de siste, og dessuten kun de midlene som var ment å bli benyttet etter at okkupasjonen var et faktum. Det er dette som ligger i selve begrepet Stay Behind.

Videre er det ikke gitt at all okkupasjonsberedskap må være militær. Men sivilsamfunnets eventuelle beredskap, inkludert sivil overvåkning og annen etterretning, faller utenfor det som skal behandles her.

Hemmelig militær okkupasjonsberedskap har eksistert i mange land. Denne oppgaven skal kun forsøke å redegjøre for virksomheten i Norge.

Med "den kalde krigen" menes i denne teksten perioden fra 1948 til Sovjetunionens oppløsning i 1991. Norge hadde en okkupasjonsberedskap før dette (den viste seg i 1940 ikke særlig effektiv) og har hatt det etter den kalde krigen. I begge tilfeller faller det utenfor det som er denne oppgavens rammer.

Når disse avgrensningene nå er skrevet i klartekst, er det viktig fordi hver og en *tilsynelatende* vil bli brutt i forsøket på å belyse Norges hemmelige, militære okkupasjonsberedskap under den kalde krigen. Derfor er det nødvendig å gi en kort begrunnelse også for dette:

Periodisering er historikerens noe arbitrære verktøy. Da president Harry S. Truman holdt talen som gjerne benyttes som startstrek for den kalde krigen, er det liten grunn til å tro at han visste at han innledet en historisk periode. Og i det gradvise politiske tøværet under generalsekretær og president Mikhail Gorbatsjov er det ikke sikkert selve oppløsningen av unionen den 26. desember 1991 er noe annet enn en hendig markør for slutten av den kalde krigen.⁹ Hvis historien er mer av en elv enn en stafett – og det mener jeg – bør slike konvensjoner brytes dersom de forkludrer mer enn de forklarer. På samme måte vil det være eksempler på interaksjon med sivil etterretning som innebærer at den må trekkes inn, og utenlandske organisasjoner har i høy grad innvirket på den norske okkupasjonsberedskapen. Det som har foregått i utenlandske Stay Behind-organisasjoner kan dessuten gi interessante paralleller og kontraster for å belyse situasjonen for Norges vedkommende. Dessuten vil fenomenet som jeg skal forsøke å gi et bilde av, knapt ha noen mening uten den kalde krigen som ramme.

Til slutt en ettertanke som kanskje er mer en begrensning enn en avgrensning: Når den hele og fulle historiske sannheten unnslipper oss – og det gjør den som regel – kan det ligge en verdi i å få klarhet i hvordan det egentlig *ikke* var. Så kan misoppfatninger og spekulasjoner gradvis få vike plassen for en bedre forståelse av fenomenet vi har satt oss fore å undersøke. Som jeg straks vil vise er kildegrunnlaget på dette feltet ikke bedre enn at det å påpeke hvor andre har trukket forhastede slutninger ofte vil være mer realistisk enn å slå fast med sikkerhet hva som er riktig og sant.

1.4. Begrepsavklaringer

En samlet fremstilling kan ikke innebære at alt skal med. Det er fortsatt nødvendig å spørre hva som er vesentlig og interessant. Jeg kommer til å gjøre dette for tre nivåer: Det strategiske, det taktiske og det operasjonelle. Språkbruken er lånt fra den militære sjargongen, men gjenfinnes også innenfor annen organisasjonsteori. Jeg skal kort definere begrepene for denne tekstens formål:

På det *strategiske* nivået ligger den høyeste politiske og militære beslutningsmyndigheten: statsrådene, generalene og deres nærmeste rådgivere. "Noen" var av den oppfatning at en hemmelig okkupasjonsberedskap var nødvendig, og hadde

⁹ Myhre 2014: 86-87. Myhre har her noen interessante betraktninger rundt store begivenheter som historiske vendepunkter – ikke minst hvordan vi kan gå glipp av viktige innsikter dersom vi definerer en periode så strengt at vi glemmer å ta i betraktning hendelser forut for og etter disse begivenhetene.

makt til å gjøre den til en realitet. Disse "noen" må gis navn og posisjon, og beveggrunnene deres må redegjøres for så godt som mulig.

Det *taktiske* nivået handler om å implementere strategiene, noe som i etterretningssammenheng gjerne sorterer under militær stab og, i mindre grad, sivilt byråkrati. Til det taktiske hører det å utnytte de rammene man har blitt tildelt – det være seg økonomiske, organisatoriske eller rettslige – så effektivt det lar seg gjøre for å løse de oppgavene man har blitt pålagt.

Det *operasjonelle* består i å gjøre taktikk til håndgripelige realiteter. Rekruttering, opplæring, disponering av personell og logistikk er typiske merkelapper som kan settes på disse aktivitetene.

En slik inndeling utgjør en enkel modell, altså en tankekonstruksjon som forenkler virkeligheten for å illustrere bestemte sider av den bedre. Den kan være nyttig for å grovsortere ulike fenomener, og slik vil den bli brukt. Samtidig er det viktig at når virkeligheten forenkles på en slik måte, faller noe utenfor modellen. Da må virkelighetens kompleksitet gå foran hendig modellbruk.

En annen begrepsavklaring kan også være nyttig. I sammenheng med hemmelig militær virksomhet er det vanlig å støte på betegnelsen *nett*, der hvor man ellers gjerne ville ha sagt og skrevet nettverk. Det er en terminologi jeg synes er nyttig og selv kommer til å benytte. Distinksjonen er at et nettverk som regel beskriver en struktur som i det minste er noenlunde åpen for de som selv tilhører nettverket. I alminnelighet tjener nettverket til nytte for den som velger å ha en plass i det, fordi man kan trekke på ressurser fra andre i det samme nettverket. Virkeligheten i klandestint arbeid er som regel den motsatte: Man tjener og er til nytte for et nett som har en lukket cellestruktur. I tillegg er det ikke usannsynlig at bruken av ordet nett innenfor etterretningen delvis skyldes konnotasjonen at et nett er noe man fanger med – eller selv blir fanget i. Det behøver slett ikke være riktig, men jeg synes det er et interessant perspektiv.

En *organisasjon* er, slik det er brukt i denne teksten, flere mennesker som arbeider for å nå et felles mål. I den betydningen passer begrepet også på det enkelte nett. Når jeg skriver om *Stay Behind-organisasjonen*, sikter jeg til de samlede nettene, som regel representert ved den sentrale staben de delte.

Til slutt i denne avklaringen ordet *klandestint*: Det er ganske enkelt et synonym for "hemmelig" i etterretningsmessig forstand.

2. Forskningsstatus

2.1. Bibliografi

Den første troverdige informasjonen om Stay Behind i Norge som tilfløt den norske offentligheten, kom gjennom en bok publisert i USA og England i 1978. Et drøyt tiår før internett ble oppfunnet ville det vært grunn til å tro at en obskur memoarbok fra en amerikansk tjenestemann skulle gått under radaren i Norge, men en spesifikk hendelse her hjemme det samme året gjorde den høyst aktuell. Forfatteren var William Colby, sjef for Central Intelligence Agency (CIA) i årene 1973 til 1976. Bokens tittel var *Honourable Men. My Life in the CIA*. Vurdert mot muren av taushet som har hersket blant norske ledere innenfor den militære etterretningen, forteller Colby med forbløffende åpenhet om sin karriere i CIA fra organisasjonens spede begynnelse til han ble fast gjest og rådgiver ved president Gerald Fords bord. Det kommer for øvrig godt frem at nettopp denne åpenheten var en prinsipiell linje fra Colby som sjef, men også at den hadde mange motstandere så vel i presidentens krets som i hans egen. Colby tjenestegjorde under en republikansk president, men hadde selv bakgrunn som liberaldemokratisk jurist, hvor han gjerne førte arbeidsrettssaker som representant for fagforeningene.

Colby var også krigsveteran, etter å ha tjenestegjort i Europa under den andre verdenskrigen. Blant utmerkelsene hans var en amerikansk Silver Star og en norsk St. Olavs-medalje for innsatsen under aksjon "rype" i Trøndelag.¹⁰ Tidlig på 1950-tallet ble han gitt i oppdrag å bistå de skandinaviske landene med å bygge opp en hemmelig okkupasjonsberedskap, noe han forteller inngående om i kapitlet "A Scandinavian Spy". Her finnes en rekke opplysninger fra et utenlandsk perspektiv som kan sammenholdes med det nordmenn har skrevet om egne erfaringer innenfor den hemmelige okkupasjonsberedskapen.

Første nordmann ut var Svein Blindheim, motstandshelten fra andre verdenskrig som senere utdannet seg til historiker. I boken *Offiser i krig og fred* (1981) ga han en fremstilling av sitt eget engasjement innenfor Stay Behind – et engasjement som endte med fengselsdom for å ha røpet forsvarshemmeligheter. Blindheim, som jeg var så heldig å bli kjent med i hans fire siste leveår, var prinsippfast til det selvutslettende. Men han var nær ved å bryte sammen etter å ha blitt støtt ut i kulden som en følge av å ha fortalt om operasjoner han hadde vært med på under den kalde krigen. Dette var

¹⁰ Colby 1978: 53

operasjoner, kom han etter hvert til å mene, som lå langt utenfor demokratisk kontroll. Da han forsøkte å gjøre allmennheten oppmerksom på dette, ble han ikke bare straffedømt på tvilsomt grunnlag; han ble også frosset ut fra sin arbeidsplass og forsøkt ekskludert fra Kompani Linge-klubben som han selv var medstifter for, og som han tidligere hadde ledet.¹¹ Kort sagt forsøkte man å frata ham hans identitet, noe som for de fleste nok vil være en betydelig strengere straff enn noen måneder i fengsel. Kanskje er det derfor ikke så underlig at i motsetning til hans øvrige sakprosa, bærer fremstillingen hans av opplevelsene med Stay Behind like ofte preg av et kafkaesk mareritt som av klartenkt analyse. Den er åpenbart skrevet i sterk affekt, uten distanse og tidvis med en ukarakteristisk bitterhet. Et eksempel på dette finnes i beskrivelsen av å bli fremstilt for en dommer som Blindheim følte var helt uinteressert i hvilke ulovligheter *etterretningen* måtte ha gjort seg skyldig i. Derimot fant dommeren det maktpåliggende å fengsle budbringeren som hadde fortalt om disse ulovlighetene:

Paragrafryttarane var ute på ridetur. Dokumentasjon av fortida høyrde ikkje inn i dette svartbrungrå rommet – til helvete med skuggesidene i fortida vår! Lukkelege menneske klarar seg dessutan utan historie også, særleg når historia er ubehageleg.¹²

Med utsikt fra et sted et godt stykke til høyre for den liberale venstremannen Blindheim, er det imidlertid ikke snakk om å fortelle ubehagelig historie, men historie til å være stolt av. Riktignok kom også redaktør Christian Christensen, mer kjent som CC, i klammeri med loven etter å ha streifet innom Stay Behind (og annet stoff om de klandestine tjenester) i boken *Det hemmelige Norge: Dokumentarroman* (1983). Men han unngikk fengselsstraff. Likevel er det forståelig at hans neste bok om etterretningen, *Vår hemmelige beredskap: Historien om MM* (1988), ble grundig gjennomlest av jurister før publikasjon.¹³

Den første av disse bøkene omhandler blant annet Stay Behind-organisasjonens tilblivelse og oppbygging, mens den andre er en biografi over dens mangeårige operasjonelle leder, bergenseren Alf Martens Meyer. Om det da faktisk var leder han var,

¹¹ Blindheim 1981: 21

¹² Blindheim 1981: 26

¹³ Christensen 1988: 11

og ikke bare en håndlanger til etterkrigstidens mektige etterretningssjef, Vilhelm Evang. Begge Christensens bøker er skrevet med den drevne pressemannens gode penn og snert. De fikk en ganske vid leserkrets og har satt betydelige spor, blant annet i pressens senere fremstillinger. Dessverre er også begge bøkene temmelig *uetterrettelige*, noe som temaet tatt i betraktning selvsagt er et paradoks – faktisk dobbelt opp, ettersom Christensen selv var en tidligere etterretningsagent.¹⁴ Dette er imidlertid en nyere innsikt, kanskje først satt på trykk av forfatteren Alf R. Jacobsen i 1995. Tydelig beskjemmet over å ha basert seg for mye på Christensen i tidligere bøker, karakteriserer han her mye av det Christensen har skrevet som "usjekket, upresist og på helt avgjørende punkter feil".¹⁵ I en note på side 264–265 utfyller han kritikken:

CCs bok brøt en barriere da den utkom, som det første og hittil eneste verk skrevet av en insider om den militære etterretnings- og sikkerhetstjenesten etter krigen. For alle journalister – meg inkludert – har boken hatt enorm betydning, blant annet fordi CC i årene etter utgivelsen opptrådte som en meget aktiv kilde overfor enhver som hadde interesse av å utvikle bokens problemstillinger videre. (...) Det tragiske er at *Det hemmelige Norge* som historisk kilde i det store og hele er ubrukelig, og må sees som en videreføring av den vendetta mot Vilhelm Evang og Arbeiderpartiet som CC begynte da han ble redaktør i Morgenbladet i 1963. Boken er full av feil og unøyaktigheter.

Det er grunn til å tro at dette også gjelder boken som utkom i 1988. Også den er helt uten kildereferanser eller annet noteapparat, og bærer preg av nokså nesegrus beundring for biografiens hovedperson – som åpenbart også er forfatterens viktigste informant. Det er fristende å si at dette er slumsete journalistikk forkledd som historie. Boken oppnådde da også noe så sjeldent som å bli imøtegått av hemmelige agenter i brevs form:

Hvordan kunne du gi uttrykk for at boken er seriøs historieskriving, og at du gjør det for at vi ikke skal bli glemt? Vi har ikke bedt om å bli nevnt i bøkene. Vi er

¹⁴ I min språkbruk er en agent den som handler på vegne av noe eller noen, og skal altså ikke leses snevert som "spion".

¹⁵ Jacobsen 1995: 46

heller ikke blitt vist den hensynsfullhet å bli spurt. Vi hadde funnet det mer fortrøstningsfullt å bli glemt av historien, enn å bli nevnt og misbrukt i boken din. Hvordan kunne du så totalt miste enhver proporsjon for din egen stilling og innsats? Vi som kjente deg, Evang og andre, registrerer dette med undring. Hvordan kunne du beskrive forholdene slik at vi ikke kjenner igjen verken deg eller perioden det gjelder?¹⁶

Kritikken er hard, og den synes berettiget. Christensens bøker gir et fortegnet bilde – en dårlig sjekket og tidvis hevnjerrig gjengivelse av det han så gjennom sine svært konservative briller. Likevel er det galt å frakjenne bøkene enhver kildeverdi, særlig i forbindelse med de viktige pionérårene da han selv var deltaker. Det er først og fremst *fortolkningene* hans man skal vokte seg for. De rene faktaopplysningene om hvem og hva (men ikke når!) stemmer som regel overens med andre kilder.

Ronald Bye og Finn Sjues bok *Norges hemmelige hær – historien om Stay behind* utkom i 1995. Dette er det første bruddet med memoarlitteraturen, og det første forsøket på å gi en omfattende og grundig fremstilling av norsk Stay Behind. I så måte er boken betraktelig mer vellykket enn Christensens bøker. Blant annet skyldes dette at forfatterne selv innser prosjektets begrensninger:

Vi har valgt å gi boka tittelen *Norges hemmelige hær – historien om Stay behind*. Dette betyr *ikke* at vi mener å ha skrevet et historisk verk som inneholder den hele og fulle sannheten. Det er rett og slett ikke mulig i dag. Vi har forsøkt å trenge inn bak demokratiets rygg. Det er som å vandre i en labyrint hvor en stadig støter på hindringer. Historien om den hemmelige hæren – Stay behind, hæren som står bak – er særdeles vanskelig å trenge inn i. Den er noe av det hemmeligste av det hemmelige og skjules i katakomber under hemmelighetens labyrinter.¹⁷

¹⁶ Gjengitt som faksimile i Bye og Sju 1995: 273. Brevet er udatert og agentenes navn tilbakeholdt "av spesielle årsaker". Det er imidlertid liten grunn til å tvile på at det representerer en ektefølt reaksjon på boken, hvor mange antatt ledende skikkelser innenfor Stay Behind på 1950- og 60-tallet blir navngitt.

¹⁷ Bye og Sju 1995: 7-8

Til tross for at Bye og Sjue her muligens går seg vill ikke bare i labyrinter og katakomber, men også i metaforer, er dette sunne reservasjoner. Det bør dog legges til at *hæren som blir igjen bak fiendens linjer* er en langt bedre oversettelse av Stay Behind.

Finn Sjue har bakgrunn som henholdsvis psykolog og journalist på den politiske venstresiden, mens Ronald Bye er forfatter blant annet av flere bøker om overvåkning. I sin tidligere karriere som politiker – deriblant den mektige posten som partisekretær i Arbeiderpartiet – fikk Bye relevant erfaring for å skrive om temaet: Han var medansvarlig for ulovlig avlytting av meningsmotstandere på 1970-tallet.

Historikere ville nok uttrykt den viktigste reservasjonen deres enda sterkere: Den hele og fulle sannheten vil *aldri* kunne skrives, verken i dag eller senere. Bye og Sjue gjorde imidlertid et stort og grundig arbeid, og dokumenterer dette med et godt utbygget noteapparat, relevant litteraturliste og navnerregister. Dermed avslører de også selv noen av sine egne svakheter. Blant annet gjelder dette utstrakt bruk av anonyme kilder, fravær av forskning som ikke er publisert i bokform, og manglende innsyn i relevant materiale som var klausulert på det tidspunktet boken ble skrevet. Den kanskje viktigste innsigelsen mot boken er likevel dens hybridform mellom sakprosaorientert journalistikk og skjønnlitteratur. Enkelte scener draperes med regn og tåke og dialog gjenskapes mens leserne inviteres på besøk inn i aktørenes hoder. Da er det umulig å unngå at fortelling forveksles med historie. Forfatterne og forlaget har her vekslet mellom troverdighet og potensiell historiefaglig nytte og antatt underholdningsverdi.

Til tross for historiefaglige svakheter, er det åpenbart at Bye og Sjue har bestrebet seg på å gjøre en grundig og etterrettelig jobb så langt deres *journalistiske* metoder har rukket. Målt mot Christensen har de tatt mange skritt i riktig retning. Det er min vurdering at Bye og Sjue ofte har manglet vesentlig informasjon på det strategiske nivået som kunne ha hjulpet dem å sette ting i en sammenheng. Men de har mye å bidra med på det operasjonelle planet, til dels også det taktiske.

Den norske faghistorikeren som har beskjeftiget seg mest med fenomenet Stay Behind, er Olav Riste. I boken "*Strengt hemmelig*" – *Norsk etterretningsteneste 1945–1970*, som er skrevet sammen med Arnfinn Moland og ble utgitt i 1997, vies halvannet kapittel (av 16) og cirka 25 sider (av 350) til Stay Behind. Dette er akkurat tilstrekkelig til å gi et historisk fotfeste, særlig når det suppleres med en håndfull nyere, publiserte artikler, hovedsakelig av samme forfatter. Disse artiklene er i imidlertid for det meste sammenfatninger av det som står i boken fra 1997, samt i ett tilfelle komparasjon

mellom Stay Behind i Norge og i andre land. Hos Riste er det dessuten gjennomgående det strategiske nivået som vies plass, ikke minst det mellomstatlige og forholdet til organisasjoner som CIA, MI6 og NATO. Dette blir dermed betegnende for Stay Behinds plass i norsk historieforskning.

Hovedvekten har for både forskningen og samfunnet for øvrig ikke blitt lagt på den militære etterretningens aktiviteter og posisjon, men i stedet på den politiske overvåkningen i regi av politiet og/eller Arbeiderpartiet. Dette er eksemplifisert gjennom standardverket *Den hemmelige krigen. Overvåkning i Norge 1914–1997* av Trond Bergh og Knut Einar Eriksen. Stay Behind nevnes knapt i løpet av to bind og mer enn tusen sider. Oppmerksomheten har hovedsakelig vært på *overvåkning*, som – selv om det er viktig og i dagligtale nærmest brukes synonymt – bare utgjør ett av etterretningens mange felter. Selv om det vil bli klart at overvåkning også har vært en viktig del av Stay Behind-programmet, handlet det lite om den politiske overvåkningen av annerledes tenkende som offentligheten senere har vært så opptatt av.

Når det gjelder offentlige granskninger og rapporter, hadde Nygaard Haug-utvalget, som ble nedsatt av Gro Harlem Brundtlands tredje regjering i 1993, knapt noe å melde om Stay Behind i sin rapport.¹⁸ Hovedfokus lå på avlytting og annen politisk overvåkning i perioden etter 1961, selv om også annen virksomhet er berørt. Det som kjennetegner utvalgets konklusjoner, er uansett en nær total avvisning av all kritikk Norges hemmelige tjenester har blitt stilt overfor i offentligheten.

Lund-kommisjonen, oppnevnt av Stortinget i 1994, leverte en meget omfattende rapport to år senere. Kommisjonen var gjennomgående langt mer kritisk enn regjeringens eget utvalg. Dette illustreres godt gjennom å sammenstille hva Lund-kommisjonen hadde å si om Nygaard Haug-utvalgets arbeid med kommisjonens egne konklusjoner:

(Nygaard Haug-utvalget) fant på det rene at det hadde foregått avlytting rettet mot utenlandske mål (...), men fant ingen indikasjoner på avlytting av norske borgere i den perioden mandatet omfattet. Utvalget fant heller ikke holdepunkter for at det hadde foregått andre former for avlytting eller overvåkning, herunder

¹⁸ Bye og Sjøe opplyser at utvalgets sekretær Ole Bakkehaug samtidig var leder for Stay Behind-nettet Argus. (Bye og Sjøe 1995: 95)

spaning, romavlytting, eller registrering i etterretningstjenestens regi, rettet mot nordmenn.¹⁹

Lund-kommisjonens egne funn var i strid med dette bildet. Den fant det utvilsomt at norske borgere ble avlyttet av etterretningen ikke bare før 1961, men også etter. Dette var blant annet en følge av en avtale mellom norsk og amerikansk etterretning fra 1947, hvor avlytting av norske kommunister var ett av resultatene.²⁰ Dessuten ble norske borgere avlyttet som en følge av at de var i kontakt med personer eller kontorer med tilknytning til Sovjetunionen. Et notorisk eksempel er her Werna Gerhardsen, statsminister Einar Gerhardsen kone.²¹ Videre avdekket Lund-kommisjonen betydelige svakheter rundt ordningen med etterretningens nett for overvåkning. Det tekniske opplegget var i stor grad i hendene på én person fra 1947 til 1987 – den sivilt kontraherte ingeniøren Asbjørn Mathiesen – og det var uklart hvor linjenettet for avlytting faktisk gikk. I 1988 ble det oppdaget at en linje var trukket frem til etterretningssjefens bolig på en måte som gjorde at Mathiesen hadde mulighet til å avlytte telefonsamtalene hans fra sin egen privatbolig.²² Etterretningssjefen var ikke kjent med dette arrangementet. Når *han* kunne overvåkes uten eget vitende, burde man nok neppe gått så langt som Nygaard Haug-utvalget gjorde i å avskrive muligheten for at også andre norske borgere ble avlyttet.

Generelt dokumenterte Lund-kommisjonen utstrakt politisk overvåkning gjennom den norske etterkrigstiden, og vurderte deler av virksomheten som ulovlig. Det ga grunnlag for en midlertidig ordning for oppreisning og erstatning for dem som hadde blitt skadelidende. Men selv om Lund-rapporten kan gi noen nyttige fakta og innsikter også når det gjelder Stay Behind, er temaet kun summarisk behandlet på tolv av rapportens nær 1200 sider.

Det mest ambisiøse forsøket så langt på å skrive historien om Stay Behind, er det den sveitsiske historikeren Daniele Ganser som har stått for. Hans doktorgradsavhandling ble publisert i 2005 på det velrenommerte London-forlaget Frank Cass, og blir ansett for å være referanseverket på området. Under tittelen *NATO's Secret Armies. Operation Gladio and Terrorism in Western Europe* beskriver Ganser det

¹⁹ Lund-rapporten 1996: 849

²⁰ Lund-rapporten 1996: 908

²¹ Lund-rapporten 1996: 902

²² Lund-rapporten 1996: 897

han kaller "den hemmelige krigen" i alle NATOs 14 europeiske medlemsland. "Gladio", som betyr sverd, var betegnelsen på Italias Stay Behind, men har gjerne blitt brukt generelt om den hemmelige europeiske okkupasjonsberedskapen.²³ Gansers bok er spennende lesning, men en gjennomgang av kildelisten og noteapparatet viser en eklektisk bruk av nyhetsoppslag og andre populære fremstillinger. Når han forklarer at dette er nødvendig som en følge av mangel på åpenhet hos NATO, CIA og MI6, kan jeg sympatisere. Dette kan imidlertid ikke forsvare at Ganser gjennomgående lar være å anvende et kritisk blikk på de kildene han bruker. Det er under forventet akademisk standard i en doktoravhandling at oppslag i det danske *Ekstrabladet* gis samme vekt som en fagfelleurdert vitenskapelig artikkel.²⁴

Ganser klarer i sin gjennomgang av Stay Behind i Norge kun å identifisere én av fire relevante organisasjoner, og når han hyppig refererer til forsvarsministeren som "Jens Christian Hague", er det bare en av mange feilstavinger av navn. Det indikerer et lavt presisjonsnivå. Ganser fortjener honnør for å ha satt av syv år til å forske på et ellers temmelig mørklagt område i demokratiets randsone. Samtidig gjør han rett i å erkjenne at alt han har kunnet gjøre, er å lage et oversiktsbilde som andre må gi detaljer til.²⁵

Utover de som til nå er nevnt, finnes det europeiske historikere som har befattet seg med den hemmelige okkupasjonsberedskapen, og da først og fremst i sine egne hjemland. Blant disse er amerikaneren og CIA-veteranen Charles Cogan, nederlenderen Dick Engelen og italieneren Leopoldo Nuti. Jeg kommer til å benytte artikler de har publisert til å belyse likheter og ulikheter med vår hjemlige beredskap.

Gitt at den norske militære etterretningens Stay Behind-program overhodet et er fenomen verdt å studere historisk, er det vanskelig å konkludere denne bibliografiske gjennomgangen annerledes enn at det er et klart behov for mer forskning på feltet.

2.2. Åpne eller hemmelige kilder?

Etter å ha gjort rede for problemstillingen og forskningsspørsmålene innledningsvis, har jeg nå vist at temaet ikke er tilstrekkelig opplyst gjennom eksisterende forskning. Spørsmålet blir da hvilket materiale jeg selv kan benytte for å bidra til ny kunnskap.

²³ En grundig gjennomgang av "Gludiosaken" i Europa faller utenfor i og med at fokus her er på Norge, men finnes i Nuti 2007: 955-980.

²⁴ Ganser 2005: 172. Note 19 henviser til en udatert artikkel i *Extra Bladet* (sic) som er sitert i en artikkel i avisen *Information*, uten at Ganser diskuterer kvaliteten på noen av disse kildene. Det finnes mange slike eksempler i avhandlingen.

²⁵ Ganser 2005: xv

Den første muligheten ville vært å søke innsyn i det materialet som har ligget til grunn for Olav Riste i hans forskning. Som nevnt innledningsvis byr dette på store problemer. Mot det man normalt ville forvente for offentlige og høyst interessante dokumenter, er ikke dette avlevert til Riksarkivet, og dermed heller ikke underlagt deres regler for klausulering og innsyn. Materialet oppbevares hos Forsvarets arkivadministrasjon og er i stor grad fortsatt hemmeligstemplet. Da Riste og Moland skrev sin bok om den norske etterretningstjenesten fra 1945–1970 på oppdrag fra Forsvarsdepartementet, måtte de først få nedgradert mye materiale slik at de i det hele tatt skulle få tilgang. De måtte så levere fra seg manuset for gjennomgang og *avgradering*, slik at boken kunne publiseres.²⁶ Dette var en tidkrevende prosess som vil være svært uhensiktsmessig for en masteroppgave som denne, ikke minst fordi et mulig resultat faktisk ville vært at selve besvarelsen ble gradert som hemmelig. En kompliserende faktor er videre at skulle jeg først tatt for meg hemmelig materiale, vil noe av det mest interessante være i utenlandsk besittelse. Men hos organisasjoner som NATO, CIA og MI6 har forskerne Riste og Ganser med flere erfart at tilgang fortsatt er helt utelukket. Faktisk ligger det hos CIA tallrike forespørsler om innsyn til behandling. Behandlingen tar gjerne flere år, og ender som oftest med avslag. Avslagene kan man klage på, men klagebehandlingen tar også flere år, og avgjøres etter prinsippet "first come, first served". Om man altså får noe servert overhodet.²⁷

Jeg har derfor valgt å basere prosjektet på åpne kilder. Dette inkluderer, som gjennomgått i den bibliografiske oversikten, personlige vitnemål og memoarer fra involverte på nivåer fra alminnelig agent til sjef for CIA. Det synes som om noen av de mest interessante har tolket taushetserklæringene sine ganske romslig, særlig når de har fått noen tiårs distanse til sin aktive tjeneste. Videre inkluderer det Lund-kommisjonens rapport og journalistiske arbeider, som ofte er basert på intervjuer med forhenværende agenter, tidvis anonymiserte. Dette materialet vil bli brukt til å utfylle – og i enkelte tilfeller også korrigere – den akademiske forskningen som Riste, Ganser og andre har publisert.

Bruken av åpne kilder innebærer imidlertid ikke at man ikke, med den nødvendige forsiktighet, kan si noe som helst om de fortsatt hemmeligstemplede primærkildene. To eksempler kan illustrere dette. Det er ikke kjent at akademia eller

²⁶ Riste og Moland 1997: 6–7

²⁷ Ganser 2005: 34–36 beskriver en årelang og resultatløs kamp for å innsyn i CIAs og MI6s arkiver.

allmennhet noen gang har fått tilgang til NATOs direktiv for hemmelig krigføring. Men gjennom memoarlitteraturen vet vi at dette var basert på et memorandum datert 29. oktober 1948 skrevet av Frank Wisner, sjefen for det nylig opprettede Office of Policy Coordination (OPC) i CIA. Og *dette* dokumentet ble nedgradert av CIA i 1993.²⁸ Der finner vi en rekke foreslåtte tiltak innenfor psykologisk, politisk og økonomisk krigføring, samt "preventive direct action", herunder støtte til geriljabevegelser, sabotasje, evakuering og Stay Behind.²⁹ Dermed er det rimelig å slutte at det langt fra er noen tilfeldighet at Ganser mener å kunne dokumentere Stay Behind-grupper i samtlige NATO-land: Med stor sannsynlighet var det slik at det å bli medlem av NATO *forpliktet* til å opprette en hemmelig beredskap mot okkupasjon.

Det andre eksemplet gjelder også et memorandum, denne gang skrevet av forsvarsminister Jens Christian Hauge og vedlagt et brev til forsvarssjef Ole Berg datert 25.10.1948. Da Bye og Sjøe skrev sin bok i 1995, gjorde deres informanter dem kjent med at dette dokumentet eksisterte. Det ble etterlyst hos Stortinget så vel som i Riksarkivet, som imidlertid ikke kunne lokalisere det. Bye og Sjøe gjør seg i boken sin noen konspiratoriske tanker rundt dette, men den naturlige forklaringen er at Forsvarets etterretning aldri hadde levert det fra seg: Det ble noe senere funnet i deres dårlig ordnede arkiver av Olav Riste, som både skriver om og skriver *av* notatet i sin bok. Dette er ikke like godt som å ha originaldokumentet, men har den klare fordelen at boken er avgradert og tilgjengelig, mens dokumentet ikke er det.

Dette leder frem til et viktig poeng for denne masteroppgaven. Ved å sammenholde boken til Sjøe og Bye med boken til Riste og Moland, blir det tydelig at de førstnevnte er på leting etter et dokument de kun har hørt om, men som de mener vil være nyttig for å belyse de mange og høyst konkrete opplysningene de har fått fra sine informanter. Det er symptomatisk, for hele boken deres mangler en fortolkningsramme som kan sette det empiriske i en sammenheng. Riste (som er forfatteren av kapitlene om Stay Behind) *har* derimot tilgang til dette dokumentet og mange andre, samtidig som han besitter forskerens dype, teoretiske innsikt i det internasjonale spillet mellom stater. Han viser imidlertid liten interesse for det konkrete og praktiske, og rammen han setter får derfor bare en skisse til innhold – noe det beskjedne antallet sider han vier Stay Behind vitner om.

²⁸ Cogan 2007: 943

²⁹ Cogan 2007: 944

Rammen er imidlertid solid, og Ristes bidrag vil være det viktigste for undersøkelsen min. Så vil andre kilder, samt egen refleksjon, være nødvendige for å gi et mer utfyllende bilde av den hemmelige norske okkupasjonsberedskapen.

3. Kontekst: Den kalde krigen

I hvilket politisk klima oppsto fenomenet Stay Behind? Det korte svaret er den kalde krigen, som utgjør bakteppet vi må historisere ut fra. I tråd med denne oppgavens fokus på Norge, vil jeg bare ta et raskt sveip når det gjelder det internasjonale bildet, og deretter gå noe grundigere inn på de norske forholdene.

3.1. Internasjonalt

Allerede før den andre verdenskrig var over, påpekte Joseph Goebbels i et innlegg i avisen *Das Reich* at et jernteppe var i ferd med å senke seg gjennom Europa. Denne tanken tok Winston Churchill opp igjen i en tale et år senere.³⁰ Gjennom overbevisning, men også som en følge av list, medløperi og rå makt, ble dette teppet trukket vestover. På østsiden av skillet lå fra 1946 Albania, Bulgaria, Jugoslavia og Romania, og i 1947 var også Polen og Ungarn kommet til. I 1948 ble Sovjetunionens fortsatte vilje til makt gjennom vold åpenlys under statskuppet i Tsjekkoslovakia, mens Finland ble truet til et "samarbeid" som fratok landet en selvstendig utenriks- og forsvarspolitik.

Det fremste symbolet på den kalde krigen er sannsynligvis den 45 kilometer lange muren som delte Berlin mellom det kommunistiske Øst-Tyskland (DDR) og den demokratiske, vestvendte Forbundsrepublikken Tyskland. Selve muren ble faktisk ikke bygget før i 1961 – det samme året som den første flyktningen mellom det tyske øst og vest ble skutt og drept av grensevakter.³¹ Men grensen hadde allerede vært strengt kontrollert siden 1946 og forsterket med gjerder og alarmer siden 1952. Muren satte en stopper for en flom av tyske flyktninger som etter opprettelsen av DDR og Forbundsrepublikken Tyskland i 1949 hadde kommet opp i over 2,7 millioner mennesker.³²

Tanks som sto med kanonløpene rettet mot hverandre på hver sin side av Checkpoint Charlie i Berlin ble avbildet på ikoniske fotografier og veggmalerier, men reflekterte realiteten i en verdensomspennende ideologisk kamp. Det var en tid hvor dikotomier som øst/vest og kommunisme/demokrati fortrenget kompromissene i politikken. Kampen ble ført over hele kloden; i Europa, Asia, Afrika og Sør-Amerika. Selv i USA fryktet man Sovjetunionens ideologi nok til å sette i gang en heksejakt der tusener

³⁰ Gaddis 2007: 120, Store Norske Leksikon: "Jernteppet". Goebbels tale sto på trykk 25.02.1945.

³¹ Gaddis 2007: 143

³² Gaddis 2007: 142

i første halvdel av 1950-tallet ble forfulgt og trakassert kun ut fra mistanken om at de sympatiserte med kommunismen.

Den vestlige forsvarsalliansen NATO (North Atlantic Treaty Organization) ble stiftet i 1949, og fikk sitt motsvar i østblokkens Warszawapakt med Sovjetunionen seks år senere. Da var starten også gått for det mest kostbare kappløpet, nemlig å bygge opp og utplassere et arsenal av atomvåpen.

Midlene i kampen var imidlertid mange, og landenes etterretningstjenester fikk en ny og viktig rolle å spille. Tidligere var etterretning gjerne noe stater drev med i krigstid, og selv etter at de hadde vist seg svært nyttige gjennom andre verdenskrig, fulgte mange land – USA blant dem – tradisjonen med å avvikle tjenestene. Denne gangen ble det imidlertid kortvarig: CIA ble stiftet i 1949. Organisasjonen fikk vide fullmakter og romslig finansiering. Britene, som både hadde et imperium å styre og stadige kriger å føre, hadde egentlig aldri avviklet sine tjenester. De ble en viktig læringspartner for amerikanerne. Enorme ressurser ble pløyd inn i overvåkning ved hjelp av radio, radar, skip og fly – senere også satellitter. Dette supplerte den tradisjonelle spionasjen som fortsatt foregikk, blant annet gjennom "ambassadepersonell" og vervede agenter bak fiendens linjer. Dessuten finansierte etterretningen "fronter" i den ideologiske kampen gjennom frivillige og/eller ideelle organisasjoner, aviser, radiokanaler, trykkerier med videre. Jeg skal komme tilbake til eksempler på dette.

Den kalde krigen var ikke alltid kald: Tidvis brøt det også ut regulære kriger. Men aldri mellom supermaktene Sovjetunionen og USA: I stedet kriget de ved stedfortredere.³³ Det kommunistiske kuppet i Kina i 1949 var avslutningen på en langvarig borgerkrig med millioner av ofre, hvor vinneren Mao Zedong hadde Sovjetunionens støtte, mens taperen Chiang Kai-shek var støttet av USA. I Koreakrigen i 1950 var det kommunistiske nord støttet hovedsakelig av Kina, men også av Stalin, mens USA sto i spissen for 16 land på Sør-Koreas side. Cirka 35 000 amerikanske soldater var blant de mer enn 2,5 millionene som døde i denne krigen, som endte med en bekreftelse på delingen av landet som allerede hadde funnet sted i 1945.³⁴ Da Kina og Sovjetunionen igjen sto på motsatt side av USA i Vietnamkrigen et drøyt tiår senere,

³³ Enkelte krigshandlinger forekom dog direkte mellom Sovjetunionen og USA, for eksempel mellom sovjetiske og amerikanske fly i luftrommet over Korea. Dette fant imidlertid begge parter det best å holde skjult. (Gaddis 2007: 81)

³⁴ Gaddis 2007: 69

endte det med et direkte tap for USA – og 69 000 døde amerikanske soldater blant krigens millioner av ofre.³⁵ Dette var store – og politisk meget kostbare – tap for en nasjon som hadde mistet cirka 400 000 soldater under andre verdenskrig, mot Sovjetunionens mer enn 25 millioner døde sivile og militære.

Etter Stalins død i 1953 fulgte et forsiktig tøvær i de internasjonale forholdene. Det var likevel midlertidig, for toppen av spenningskurven ble nådd da Sovjetunionen i 1962 svarte på USAs utplassering av atomraketter langs deres grense mot Tyrkia ved å sende egne atomraketter på lasteskip mot det kommunistiske Cuba. I dagevis sto verden på randen av atomkrig mellom to supermakter. I vestlig TV-regi endte dette med at Sovjetunionen ga etter og snudde skipene – i sovjetiske medier med at USA fjernet raketten som truet dem fra Tyrkia. Begge deler var sant. Men siden amerikanerne var den aktøren som allerede hadde raketten på plass, er det nok i ettertid rimelig å tilkjenne Sovjetunionen den største reelle gevinsten i akkurat denne striden. Viktigere var uansett at Cubakrisen ble fulgt av en gradvis og langsom avspenning gjennom mange år. Det er godt mulig å hevde at den kalde krigen egentlig var over da den forhatte Berlinmuren igjen fikk spille en symbolsk rolle ved å bli revet i 1989. I det minste var den nok over *før* Sovjetunionen ble oppløst i 1991. Sovjetunionen var da knekket ikke bare av et våpenkappløp som ble for kostbart, men også ved det umulige i å overbevise befolkningen om at et politisk system som var fullstendig korrumpert skulle kunne revitaliseres gjennom *litt* mer åpenhet og *litt* mer demokrati. CNN og MTV hadde vist veien mot vest – eller i det minste til det glansbildet man trodde Vesten måtte være.

Den nobelprisvinnende journalisten og forfatteren Svetlana Aleksijevitsj lar i boken *Slutten for det røde mennesket* en tredjeseekretær i en lokal avdeling av kommunistpartiet fortelle om Sovjetunionens siste år:

De siste sovjetårene ... Hva jeg husker? En vedvarende følelse av skam. Skam over Brezjnev, som var tett behengt med ordener og heltestjerner, og over at Kreml på folkemunne ble betegnet som "et komfortabelt gamlehjem". Over de tomme butikkhyllene. Planene ble oppfylt og overoppfylt, men i butikkene var det ingenting. Hvor var melken vår? Og kjøttet? Jeg forstår ennå ikke hvor alt sammen ble av. Melken var det slutt på en time etter åpningstid. Etter lunsj sto ekspeditørene bak blankskurte disk. (...) Et slikt samfunn kunne bare

³⁵ Store Norske Leksikon: "Vietnamkrigen"

oppretholdes med angst. Med unntakstilstand, med å skyte ned og bure inne flest mulig.³⁶

Mikhail Gorbatsjov, Sovjetunionens statsleder fra 1985, var imidlertid ikke villig til å lede et regime som var tilstrekkelig brutalt til å overleve. Hans forsiktige linje for åpenhet og modernisering førte i stedet til oppløsning.

3.2. Den kalde krigen i Norge

Da freden var et faktum etter andre verdenskrig, var kommunistenes aktive motstandskamp under okkupasjonen av Norge kjent og populær – og den ble belønnet. Først gjennom innlemmelsen i Gerhardsens samlingsregjering, som satt frem til valg ble avholdt høsten 1945. Der fikk de i likhet med Høyre to statsråder, den ene riktignok konsultativ, mens Venstre og Bondepartiet fikk én. I praksis var dog tilknytningen for de fleste av disse sterkere til motstandskampen enn til noe politisk parti – men ikke for kommunistenes vedkommende, hvor partileder Peder Furubotn selv hadde lansert kandidatene.³⁷ Kommunistenes representasjon var dessuten noe helt nytt, for i motsetning til de øvrige partiene hadde de ikke hatt medlemmer i Nygaardsvolds samlingsregjering under eksilet i London, og heller ikke tidligere vært i besittelse av taburetter i noen norsk regjering.

Etter noen måneder i samlingsregjeringen fikk kommunistene betalt for sin innsats under okkupantens åk gjennom betydelig oppslutning i selve valget i 1945. Partiet oppnådde 11,9 prosent av stemmene og elleve representanter på Stortinget.³⁸ Fremgangen var nærmest sensasjonell: I det siste valget før krigen hadde de oppnådd 0,3 prosent av stemmene og blitt stående uten representasjon. For Arbeiderpartiets vedkommende holdt valgresultatet med nød og neppe til rent flertall; det fikk 76 av Stortingets 150 seter. Statsminister Gerhardsen kunne dermed bytte ut samlingsregjeringen med en regjering bestående utelukkende av statsråder fra Arbeiderpartiet. Men dette var faktisk et resultat av strandede forhandlinger med de øvrige partiene, og ikke Gerhardsens førstevalg: Han kunne utmerket godt tenkt seg å ha fortsatt med en samlingsregjering, og særlig var han opptatt av å beholde kommunistene innenfor. For ham var derfor et forsonende samarbeid med kommunistene en naturlig

³⁶ Aleksijevitsj 2013: 61

³⁷ Gerhardsen 1970: 161-162

³⁸ SSB: "Stortingsvalg. Valgte representanter etter parti. 1906-2001"

måte å styrke maktgrunnlaget på. Flertall i Stortinget var så sin sak, men med kommunistene med i regjeringen ville han også ha flertallet i *folket* bak seg – og et betydelig bedre grep om den viktige fagbevegelsen.³⁹

Gerhardsens holdning til kommunistene endret seg betydelig over de neste par årene, og da først og fremst av årsaker knyttet til verden utenfor. Ettersom forholdet mellom stormaktene Sovjetunionen og USA raskt forverret seg, ble det ikke lenger mulig å overleve – politisk, økonomisk eller sikkerhetsmessig – i et mellomliggende ingenmannsland. Kommunismens ekspansjon, den sårt tiltrengte Marshallhjelpens betingelser og Truman-doktrinen stilte krav om at også Norge måtte vende seg mot øst eller vest.

For kommunistene var det aldri noen tvil. Historikeren Torgrim Titlestad har riktignok vist at det var variasjoner i de norske kommunistenes troskap til Sovjetunionen, hvor partileder Furubotn frem til han ble ekskludert i 1949 forsøkte å utvikle en noe mer selvstendig norsk linje.⁴⁰ Men slingringsmonnet overfor Moskva må nok uansett kunne sies å ha ligget mellom sterk og absolutt lydighet. Det var friheten i enden av en kort lenke.

Nesten like entydig var den norske høyresidens vestvending. Det var derfor det regjerende Arbeiderpartiet som i første rekke måtte slite med mellomposisjonen, i og med at partiet favnet fra de rødgylende, revolusjonære marxistene i grenselandet mot kommunistene – stedet hvor Gerhardsen selv hadde befunnet seg i sine unge voksenår – til akademikerne og funksjonærene som bare behøvde å ta et lite skritt for å stå i Høyre. Og slik historikeren Finn Olstad maler det frem i sin dyptpløyende Gerhardsen-biografi, må dette virkelig ha vært en kamp om Gerhardsens sjel, hvor han i dyp fortvilelse måtte se at hans foretrukne alternativ, et nordisk samarbeid, verken fant støtte hos stormaktene eller i hans eget parti.⁴¹ Dette var ledd i en optimistisk brobyggerpolitikk som nok var like mye til innvortes bruk som et reelt forsøk på å bringe stormaktene sammen. Professor Roald Berg har karakterisert brobyggingsperioden som en innenrikspolitisk forberedelse til en ny stormaktsgaranti – en pakt av en ny og gjensidig forpliktende type hvor Sovjetunionen ikke lenger ville inngå.⁴² Helge Pharo, professor i internasjonal historie ved Universitet i Oslo, legger til at den norske

³⁹ Olstad 1999: 199-201

⁴⁰ Titlestad 1997: 12, 36-37

⁴¹ Olstad 1999: 232-234

⁴² Berg 2008: 10

brobyggingspolitikken etterlot både briter og andre "somewhat mystified", og har gitt denne kortfattede oppsummeringen av hva som lå til grunn for den:

Bridge-building was predicated not only on the desirability of keeping the former allies on reasonable terms, but also on the assessment that any sort of alignment with the Western powers would be hotly contested not only by the Communists, even as late as 1946–1947 still considered a formidable force in Norwegian politics, but also by Labour's left and the leftover neutralists from the interwar period, as well as the neutralists of the centre-right parties.⁴³

Kong Haakon beklaget seg på sin side til den britiske ambassadøren i Norge, Sir Laurence Collier, over at hans norske undersåtter valgte å "begrave hodet i snøen".⁴⁴ Han siktet formodentlig til at Norge – "den nøytrale allierte" i Ristes beskrivelse – siden unionsoppløsningen med Sverige i 1905 alltid hadde vendt seg mot vest for å få garantier for sin sikkerhet.⁴⁵ Garantien hadde riktignok i perioder vært implisitt og basert mer på et interessefellesskap enn på formelt avtaleverk.

Driften mot vest ble forsterket av at Norge sommeren 1947 fikk tilbud om økonomisk støtte fra USA gjennom programmet som gikk under navnet Marshallhjelpen. Hjelpen var sårt tiltrengt, særlig fordi landet ikke hadde tilstrekkelige eksportinntekter til å betale for importen av varer til forbruk og gjenoppbyggingen av landet, og derfor var i ferd med å gå tom for utenlandsk valuta. Marshallhjelpen var imidlertid forbundet med en fra amerikanernes side høyst tilsiktet ideologisk slagside i retning av markedsøkonomi og frihandel. Da den norske regjeringen valgte (eller måtte) takke ja, innebar det samtidig et viktig sidevalg både for den økonomiske politikken og utenrikspolitikken.⁴⁶

Hendelser tidlig i 1948 avgjorde saken for Norges statsminister. Kuppet i Tsjekkoslovakia og Sovjetunionens krav mot Finland tvang frem en beslutning, underbygget nettopp av kommunistenes sterke posisjon i Norge og etterretningens rapporter (riktignok av tvilsom kvalitet) om at de både hadde gjemt unna våpen og drev

⁴³ Pharo 2012: 268

⁴⁴ Pharo 2012: 264

⁴⁵ Berg 2008: 9, 12

⁴⁶ Furre 2000: 135

geriljatrening i det skjulte. På skuddårsdagen 1948 fortalte Gerhardsen i sin tale "Friheten og demokratiet i fare" hvem fienden var:

Hendingene i Tsjekkoslovakia har hos de fleste nordmenn ikke bare vakt sorg og harme – men også angst og uhyggestemning. Problemet for Norge er, så vidt jeg kan se, i første rekke et innenrikspolitisk problem. Det som kan true det norske folkets frihet og demokrati - det er den fare som det norske kommunistparti til enhver tid representerer.⁴⁷

"Et innenrikspolitisk problem"? Gerhardsen kan neppe selv ha trodd disse ordene da han sa dem. Senere innrømmet han at de var ytret i redsel: "Vi var redde for at Stalins ønske om et "sikkerhetsbelte" rundt Sovjetunionen omfattet også Norge."⁴⁸

Det var ledtoget med den ytre fienden som gjorde den indre så farlig, ikke de norske kommunistene i seg selv. Men i 1948 kunne ikke en norsk statsminister våge å gå så langt i å navngi den egentlige fienden. Signalet var uansett ikke til misforstå: Norge hadde valgt side. Fienden befant seg i øst, hans hjelpere sto allerede i landet, og det var mot vest landet måtte se for allianser og hjelp. Formaliseringen av dette kom gjennom medlemskapet i NATO, hvor Norges utenriksminister Halvard Lange i april 1949 signerte som en av medstifterne. Med dette var den implisitte forutsetningen om at norsk uavhengighet hvilte på en garanti om støtte fra utenlandske makter gjort eksplisitt. Samtidig hadde USA erstattet Storbritannia som hovedgarantist.⁴⁹

3.3. Den motvillige allierte

Arbeiderpartiet og Gerhardsens regjering gikk ikke helhjertet inn i NATO. Berge Furre har kalt utenrikspolitikken som fulgte for "Atlantisme med atterhald". For Norge var alliansen over Atlanteren med USA og Storbritannia viktigere enn det europeiske aspektet, og bare motstrebende aksepterte man at Hellas og Tyrkia fikk bli NATO-medlemmer i 1952. Utover atlantismen er Fures stikkord integrasjon og selvpålagte restriksjoner.⁵⁰ Integrasjonen gjaldt det norske Forsvaret, hvor forsvarsgrenene ble

⁴⁷ Utdraget fra Kråkerøytalen er hentet fra databasen Virksomme ord ved Universitetet i Bergen.

⁴⁸ Olstad 1999: 224

⁴⁹ Riste 2005: 205

⁵⁰ Furre 2000: 174

trukket tettere sammen under en felles ledelse. Men i særlig grad handlet det om integrasjon mot allierte styrker i form av felles planer, øvelser og anlegg.

Det siste bød på problemer. For ikke å provosere Sovjetunionen, ønsket ikke Gerhardsen å tillate militære øvelser i Finnmark – området som nok var av størst interesse for USA å ha øvelser i, siden Norge frem til Tyrkia kom med var det eneste NATO-landet med grense mot Sovjetunionen. Videre sto Gerhardsen hardt på at landets allierte ikke skulle få ha permanente baser i Norge i fredstid. Det skulle heller ikke være anledning til å lagre eller utplassere atomvåpen på norsk jord før en eventuell krig hadde brutt ut. Samtlige av disse restriksjonene var selvpålagte og i strid med særlig USAs ønsker, men i stedet lydhøre for Sovjetunionens bekymringer. Om den mer idealistiske brobyggerpolitikken var forlatt, gjensto åpenbart et mer pragmatisk ønske om ikke å provosere en mektig nabo i øst unødig. Denne balansegangen var på den ene siden forståelig, men på den andre noe paradoksal: Med formaliseringen av forbindelsene var den "nøytrale allierte" fra tiden før den andre verdenskrigen nå blitt en motvillig alliert.

I det minste var det tilsynelatende slik. For mens idealene gjerne ble mer vektlagt i den politiske retorikken, var det igjen realismen som dominerte i praksis. I de fem årene som fulgte stiftelsen av NATO, ble Norges militære budsjett mer enn doblet.⁵¹ Dette kom i tillegg til betydelig økonomisk støtte fra allierte, og resulterte i en kraftig styrking av den militære infrastrukturen. Utenlandsk personell utgjorde gjennom ulike varianter av "rotasjon" en viktig del av bemanningen ved norske baser, selv om basen som sådan var norsk. Finnmark ble ikke i seg selv et område for store, militære øvelser, men "finnmark-scenarier" lot seg godt innarbeide i planene for øvelser noen mil lenger sør, under tilnærmet like geografiske og klimatiske forhold. Og selv om atomvåpen ikke ble lagret på norsk jord, utviklet det seg en praksis i form av "don't ask, don't tell" når det gjaldt allierte krigsskip både i norsk farvann og under besøk i norske havner.

Etter Jens Christian Hauges periode i årene 1945 til 1952, har Norges forsvarsministre frem til i dag kun blitt sittende i kortere perioder fra under ett til maksimalt fem år. Forholdet til andre stater sorterer imidlertid hovedsakelig under statsministeren og utenriksministeren. Gjennom den kalde krigens første og mest blodige fase – før våpenkappløp og økonomisk/ideologisk krigføring ble den dominerende faktoren – var perioden preget av en bemerkelsesverdig politisk stabilitet

⁵¹ Furre 2000: 174

i Norge. Einar Gerhardsen satt som statsminister i de tyve årene fra 1945 til 1965, med unntak av da han frivillig sto til side for Oscar Torp i 1951–1955, samt i John Lyngs én måned lange regjeringstid i 1963.

Gerhardsen var først og fremst orientert mot innenrikspolitikken, mens utenrikspolitikken i hele tidsrommet fra 1946 til 1965 lå trygt i hendene til utenriksminister Halvard Lange.⁵² Ståstedet i Arbeiderpartiets mest sosialdemokratiske høyrekant gjorde Lange lite kontroversiell i Norge, unntatt for kreftene på venstresiden i hans eget parti. De ønsket løsrivelse fra det NATO han fremsto som en tydelig forsvarer for. Denne interne kampen endte i stedet med at dissenterne delvis ble ekskludert, delvis løsrev seg i det som fikk navnet Sosialistisk Folkeparti (fra 1975 Sosialistisk Venstreparti).

Under Langes ledelse ble forholdet til så vel allierte som motstandere preget av kompetent pragmatisme og stabilitet. At dette i nokså varierende grad har vært tilfelle for de til nå femten utenriksministrene som har fulgt etter Lange, er av mindre betydning her. Av disse vil bare Thorvald Stoltenberg ha en rolle å spille, men da i sin post som forsvarsminister.

Jeg har trukket frem Gerhardsens og Langes lange tjenestetid for å vektlegge den relative norske stabiliteten i en tid preget av mange internasjonale konflikter. Dette er viktig fordi Norge i denne perioden kompenserte for sin status som motvillig alliert gjennom å bli det som flere har kalt en stormakt innenfor etterretning. En oversikt hos Olav Riste viser 21 overvåkningsstasjoner i Norge i tidsrommet 1945–1972.⁵³ Av disse var hele ti plassert i Finnmark, mens kun fem befant seg sør for Trondheim. Dette viser hvordan Norges geografiske beliggenhet som utpost mot Sovjetunionen på den ene siden måtte håndteres gjennom diplomatisk finesse, men på den andre utgjorde et komparativt fortrinn innenfor NATO i konkurransen om alliansens ressurser. Om dette skriver Riste at

(...) from Norwegian territory, Soviet military activity in an important area could be monitored. The distinct geographical advantage was, however, not matched by economic resources. Thus, much of the bill was paid for by the United States,

⁵² Lange var historiker som sin far, Christian Lous Lange. Faren var fostret i Stavanger og er en av to nordmenn som har fått Nobels fredspris. Lange fikk sin i 1921, året før Fridtjof Nansen.

⁵³ Riste 2005: 222

while accepting that the work was carried out by Norwegian personnel and under Norwegian control.⁵⁴

Den norske suvereniteten er et gjennomgående tema hos Riste, både når det gjelder etterretningen generelt og Stay Behind spesielt. Journalisten Bård Wormdal er blant flere som ikke direkte motsier dette bildet, men som kvalifiserer det. Et eksempel fra boken *Spionbasen. Den ukjente historien om CIA og NSA i Norge* kan her være illustrerende: Med basis i arkivmateriale fra statsministerens kontor, nærmere bestemt en protokoll fra et møte i regjeringens sikkerhetsutvalg 20. mai 1958, fremkommer det at USA på dette tidspunktet presset på for å få en kraftig økning i spionasjen mot Sovjetunionen. Spesifikt ville CIA ha 80 nye operatører til å overvåke sovjetisk samband, noe som med støttepersonell ville innebære en stab på 450 mann. I møtet la forsvarsminister Nils Handal vekt på at en slik utbygging i og for seg ikke ville ha betydning for forsvaret av Norge. Men når tiltaket likevel fikk hans anbefaling, var det fordi Forsvarsstaben var meget positiv. Stabens begrunnelse var at muligheten til å kontrollere at Sovjetunionen overholdt avtaler om stans i test av nye atomvåpen ville forbedres. Dessuten kunne både investeringene og driften, inkludert lønnskostnadene, holdes fullstendig utenfor det norske statsbudsjettet, siden USA hadde tilbudt seg å dekke alt. Videre skriver Wormdal:

Gerhardsen tar ordet på møtet i sikkerhetsutvalget, og sier at "man i prinsippet bør stille seg mest mulig positiv der Norge i kraft av sin beliggenhet kan yte fellesforsvaret særlige tjenester ved slike utpreget defensive tiltak."⁵⁵

Deretter godkjente sikkerhetsutvalget – hvor også utenriksminister Halvard Lange, handelsminister Arne Skaug og justisminister Jens Haugland deltok – at Forsvarsdepartementet arbeidet videre med saken. Formannen i militærkomiteen på Stortinget aksepterte deretter at saken ikke ble omtalt i statsbudsjettet, og 26. august

⁵⁴ Riste 2005: 222

⁵⁵ Wormdal 2015: 40

ble avtalen om utbyggingen signert i en avtale mellom etterretningssjefen Vilhelm Evang og CIA-sjefen i Oslo, Louis Beck.⁵⁶

I dette eksemplet handlet regjeringen utvilsomt selvstendig. Men på den ene siden gjorde den det under amerikansk press og for å ivareta først og fremst amerikanske interesser. På den andre siden holdt den Stortinget og allmennheten utenfor. Dette kan neppe være unikt, for i perioden fra 1945 til 1969 vokste den militære etterretningstjenesten fra noen titalls personer til 968 ansatte, hvorav 602 var lønnet av amerikanerne.⁵⁷ De ansatte var i all hovedsak nordmenn. Men de var ofte opplært av amerikanere i bruk av amerikansk utstyr og amerikanske metoder – enten direkte eller gjennom instruktører som hadde gjennomgått slik opplæring ved CIAs hovedkvarter i Langley, eller ved andre stasjoner i utlandet. De var dessuten i arbeid for å fremskaffe slik informasjon om aktiviteter i Sovjetunionen som først og fremst amerikanerne ønsket å følge med på.

Denne virksomheten foregikk ikke utelukkende ved hemmelige stasjoner på land, men også i luften og på havet. Norske flyplasser ble benyttet som base eller mellomstasjon for tokt hvor særlig amerikanske og britiske fly tok seg inn over sovjetisk territorium. (Dette medførte en skandale i 1960 da et amerikanske rekognoseringsfly av typen U2 ble skutt ned over Sovjetunionen på vei fra Peshawar i Pakistan til Bodø.) På havet var spionasjen fra norske skip godt i gang allerede på slutten av 1940-tallet, men da gjennom at agenter ble gitt opplæring og plassert om bord i fiskebåter og handelsfartøy. Det første dedikerte norske spionskipet, M/S Vinge, kom på plass da etterretningstjenesten i 1952 chartret en fiskeskøyte på 62 fot og bemannet den med sine egne spesialister.⁵⁸ Tre år senere startet byggingen av den nær dobbelt så store M/S Eger, i et prosjekt for en stor del betalt av CIA.⁵⁹ I 1967 kom så det første "forskningsskipet" F/S Marjata på vannet, bemannet med 15 spesialister fra etterretningen, i tillegg til skipets besetning.⁶⁰

Våren 2016 meldte NRK Finnmark at Professor Baev ved Fredsforskningsinstituttet er bekymret: Den nært forestående leveringen av fjerde

⁵⁶ Wormdal 2015: 41, med kilde i Etterretningstjenesten arkiv, dokument "MOU" (Memorandum of Understanding) datert 26.8.1958.

⁵⁷ Wormdal 2015: 51, med kilde i notatet "Styrkeliste pr. 4. juni 1969" i Forsvarsdepartementets arkiv, skrevet av departementsråd C. Stephansen og datert 10.6.1969

⁵⁸ Wormdal 2015: 15

⁵⁹ Wormdal 2015: 16

⁶⁰ Wormdal 2015: 17

generasjon av Marjata, en koloss på 126 meter til 1,5 milliarder kroner pluss overskridelser, forventes å provosere Russland.⁶¹ Fortsatt er skipet et samarbeidsprosjekt mellom Norge og USA med utstyr for overvåkning av ubåter, skip og fly. Det representerer en lang linje fra den kalde krigen – en linje som fortsatt ikke er avsluttet.

3.4. Delkonklusjon: Okkupasjonsberedskap som naturlig konsekvens

I løpet av våren 1948 falt Norge inn under Sovjet-imperiets skygge. Trusselen fra kommunismen ble oppfattet som så overhengende at mange i Norge mente at det kun var et spørsmål om tid – *kort tid!* – før også vårt land igjen ville ligge under okkupasjon. Derfor måtte man nå, i motsetning til i 1940, være forberedt. Erfaringene gjort under tysk okkupasjon måtte nyttes fullt ut. Det burde opprettes motstandsnett med relevant erfaring. I praksis vil det bety at de hadde tilhørt motstandsbevegelser under den forrige krigen.

Disse forberedelsene måtte skje i den dypeste hemmelighet, slik at ikke beredskapen ville bli tilintetgjort av fienden straks han rykket inn. På sett og vis kan det sies at man forberedte seg på å kjempe den andre verdenskrig på nytt, men mot en annen fiende.⁶²

I et perspektiv som tar den kalde krigen som utgangspunkt, fremstår fenomenet Stay Behind som en naturlig konsekvens av trusselbildet og erfaringene fra den andre verdenskrigen. Det handlet om en rasjonell respons på en fare som ikke bare var tenkt: Den var til stede ideologisk, politisk og økonomisk, og rykket noen steder frem med tanks.

Hvis dette er en riktig hypotese, er det grunn til å forvente at okkupasjonsberedskapen manifesterte seg på lignende måter i land som var utsatt for sammenlignbare farer. La oss derfor vende blikket mot Europa under den kalde krigen.

⁶¹ NRK Finnmark: "Mener Norges nye spionskip vil provosere Russland"

⁶² Nuti og Riste 2007: 931

4. Utbredelsen av Stay Behind

Temaet for denne oppgaven er den *norske* Stay Behind-organisasjonen, men det kan være mye lærdom å trekke av å ha noe kjennskap til tilsvarende beredskap i utlandet. Det tidsmessige elementet *når* er ivaretatt i forrige kapittel, som knytter Stay Behind til den kalde krigen. Men også det geografiske *hvor* kan hjelpe til med å belyse hvorfor. Da er det nødvendig å vite noe om den internasjonale utbredelsen, og forskningsspørsmålet jeg ønsker å belyse i dette kapitlet, er hvorvidt Stay Behind var et norsk, skandinavisk, europeisk eller globalt fenomen.

4.1. Opprinnelse og fremvekst

Leter man lenge nok, vil man for de fleste fenomener i tiden kunne finne en historisk parallell. Tanken om at noen må bli igjen for å plage fienden – at noen skulle ta på seg å forpuste brønnene, sette slå for døren og tenne på huset, skyte en pil mellom skuldrene på fiendens høvding mens han lå hos sin yndlingsfrille – er nærliggende nok til at den må ha blitt tenkt gang på gang der hvor en overmakt har turet frem og lagt beslag på fremmed land. På samme måte kan man i bøker om etterretning finne den bare halvt humoristiske påstanden at spionasje i det minste må være verdens *nest* eldste yrke.

Likevel: Settes de parallelle linjene altfor langt fra hverandre, er det det som omgir dem som vil dominere. For å parafrasere den israelske Oxford-historikeren Yuval Noah Harari når han tar opp historiske analogier som problem: Enhver god historiker kan finne en historisk parallell å bruke som eksempel, men det kreves en enda bedre historiker for å vite når det historiske eksempelet forvirrer i stedet for å forklare. Det kan nok være nyttig for en taktiker av i dag å ha kjennskap til slagene ved Salamis og Termopylene – samt eventuelt hvilke planer athenerne hadde gjort seg for å vinne krigen selv om perserne skulle vinne slaget. Men det vil bare muligens kunne komplementere kunnskaper om moderne krigføring, ikke erstatte dem.

De Stay Behind-programmene som er tema for denne oppgaven, var ektefødte barn av den kalde krigen. De må derfor historiseres i lys av denne distinkte perioden, selv om man til alle tider har kjempet videre bak fiendens linjer. Det programmene hadde felles, var at de kom som en følge av faren for invasjon fra Sovjetunionen eller en av deres satellittstater i østblokken. Derfor fantes det ikke noe Stay Behind i supermakten USA, som hadde et atomarsenal å verne seg med. Det samme ser ut til å være sant for nabolandet Canada, vernet gjennom å ha Alaska som buffersone mot nord.

Når det gjelder asiatiske land, ble både Kina og Nord-Korea overtatt av kommunistene før planlagte Stay Behind-nett var blitt operative.⁶³

Derfor er det i Europa vi må begynne, men likevel med en forløper: Den underlige stillheten under "the phony war" sommeren 1940, da britene fryktet at de ikke ville være i stand til å motstå en tysk invasjon. Dersom nazistene fikk fotfeste i øyriket, måtte noen

(...) Stay Behind the front line after German invasion, and emerge at night from secret, camouflaged hideouts fully equipped with arms and explosives (...) to create havoc and destruction among enemy supplies and communications.⁶⁴

Beskrivelsen er hentet fra boken *Churchill's Underground Army: A History of the Auxiliary Units in World War II*, publisert i 2008 av den pensjonerte politimannen John Warwicker. Selv om Warwicker mangler historikerutdanning og ikke har utstyrt boken sin med et noteapparat, mener Olav Riste at den i hovedsak gir et troverdig bilde.⁶⁵ Jeg deler denne oppfatningen, særlig når Warwicker følger opp med å fortelle at disse spesialstyrkene for sabotasje ble komplettert med en separat seksjon for etterretning og rapportering med radiosendere fra posisjoner i det okkuperte området. Dermed faller nemlig de to komponentene på plass som ser ut til å kjennetegne Stay Behind i de fleste land hvor slike programmer ble satt i verk: sabotasje og etterretning. På tross av at dette pionerprogrammet ikke fikk anvendelse under andre verdenskrig, var altså erfaringene tilgjengelige i tiden som fulgte. Tilgjengelige for hvem, bør man spørre. Et nærliggende svar er den britiske etterretningstjenesten MI6, som sammen med amerikanske CIA ble pådriver bak den nasjonale okkupasjonsberedskapen i mange land, og også et knutepunkt for læring dem imellom.

I artikkelen "Stay Behind. A Clandestine World War Phenomenon" (2014) gir Riste en kort oversikt over Stay Behind i følgende land: Belgia, Danmark, Finland, Frankrike, Italia, Nederland, Norge og Sverige. Dette er imidlertid ikke en uttømmende liste, bare der hvor Riste selv har funnet tilstrekkelig grunnlag for et kort resymé. For eksempel oppgir Riste også at det fantes lignende programmer i Vest-Tyskland og

⁶³ Colby 1978: 100

⁶⁴ Warwicker 2008: 49

⁶⁵ Riste 2014: 35

Hellas. Som jeg skal komme tilbake til, skyldes dette sannsynligvis at opprettelsen av okkupasjonsberedskap lå som *forutsetning* for deltakelse i NATO-samarbeidet. Skjønt ikke offisielt, noe Riste forklarer slik:

It is hardly necessary to explain why Stay Behind is never mentioned in NATO's strategy documents. Any admission that the alliance expected most of Western Europe to be overrun and occupied by the enemy—an expectation that persisted until at least the early 1950s—would have had disastrous consequences for public morale if it had been revealed at the time.⁶⁶

Det er derfor sannsynligvis korrekt når Daniele Ganser mener å kunne påvise at Stay Behind-organisasjoner har eksistert i samtlige av de europeiske landene som var medlemmer av NATO i løpet av den kalde krigen. Fra stiftelsen av forsvarsalliansen i 1949 inkluderte dette Belgia, Danmark, Frankrike, Island, Italia, Luxembourg, Nederland, Norge, Portugal og Storbritannia, samt oversjøiske Canada og USA. Videre kom Hellas og Tyrkia med i 1952, Forbundsrepublikken Tyskland i 1955 og Spania fra 1982. De øvrige av dagens medlemmer har kommet inn etter oppløsningen av Sovjetunionen.

Imidlertid var ikke hemmelig militær okkupasjonsberedskap utelukkende et NATO-fenomen. I sine memoarer forteller tidligere CIA-sjef William Colby at han i årene 1951 til 1953 var ansvarlig *fra CIAs side* for oppbyggingen av Stay Behind i samtlige tre skandinaviske land. I ett av landene, gjenkjennelig som Norge fra andre beskrivelser i boken, var dette en ganske kurant sak:

I could work freely and frankly with the local intelligence authorities in the selection in each region of good potential leaders who were to be sent abroad for training in guerilla, sabotage and psychological operations at schools run by CIA or our NATO allies.⁶⁷

I et annet skandinavisk land – Danmark er det logiske valget her – ga myndighetene CIA og Colby én kontaktperson innenfor geriljavirksomhet og én innenfor etterretning, slik

⁶⁶ Riste 2014: 54

⁶⁷ Colby 1978: 93

at utvelgelsen av agenter kunne skje i samarbeid med disse. Enkel eliminasjon, så vel som myndighetenes sårbare posisjon i et nøytralt land utenfor NATO, lar oss dedusere at det var i Sverige Colby måtte rekruttere villige innbyggere direkte, uten myndighetenes hjelp. Det gjorde han så gjennom bofaste amerikanere som han følte han kunne stole på, og som igjen kunne hjelpe til med å rekruttere svenske Stay Behind-agenter “without their government knowing anything about it.”⁶⁸ En videre indikasjon på at de tre skandinaviske landene nå er plassert innbyrdes riktig, er at det var i Stockholm Colby var bosatt, sammen med kone og barn, og hvor han i boken sin skryter uhemmet over det gode miljøet av amerikanere i eksil.

Dette illustrerer et viktig poeng: Det er tilnærmet sikkert at medlemskap i NATO innebar et krav om en hemmelig okkupasjonsberedskap. Men fenomenet Stay Behind krevde ikke at man var medlem av NATO. Den samme form for beredskap eksisterte også utenfor alliansen. Sverige har aldri blitt medlem av NATO, i likhet med Finland, Østerrike og Sveits, men Stay Behind-organisasjoner av tilsvarende type ble utviklet også i disse landene.⁶⁹ Ganser argumenterer dessuten overbevisende for at Stay Behind var operativt i Forbundsrepublikken Tyskland og Spania lenge før disse landene gikk inn i den vestlige forsvarsalliansen – i Tyskland for øvrig med et betydelig innslag av kjente nazister fra andre verdenskrig. Klaus Barbie var kanskje den mest beryktede av disse. Men Reinhard Gehlen, en etterretningsoffiser under Hitler som hadde oppnådd generals grad da han meldte seg frivillig for USAs styrker i 1945, var utvilsomt viktigere for oppbyggingen av vesttysk Stay Behind.⁷⁰ Det faktum at CIA i Tyskland gjennom flere år valgte å benytte nazistiske krigsforbrytere som samtidig sto på listene deres over ettersøkte personer, har gitt pressen og forfattere et grunnlag for både spekulasjon og konspirasjonsteorier. Sannheten bak er nok ganske prosaisk: For noen relativt få personers vedkommende ble verdien av kunnskapene de hadde om etterretning og/eller den nye fienden i øst vurdert som høyere enn verdien av å se dem straffet. I Gehlens tilfelle handlet det om å viderebygge en karriere allerede grunnlagt på etterretning i øst. Han fortsatte å være en ledende figur innenfor forbundsrepublikken Tysklands hemmelige tjenester til han gikk av med pensjon på slutten av 1960-tallet.⁷¹

⁶⁸ Colby 1978: 93

⁶⁹ Ganser 2005: xv

⁷⁰ Ganser 2005: 190–191

⁷¹ CIA: “Biographic Sketch on General Reinhard Gehlen”, udatert, deklassifisert ihht. “Nazi Warcrimes Disclosure Act 2001-2005”

Barbie, som med sannsynlig assistanse fra CIA emigrerte til Bolivia i 1967, fikk en ganske annen skjebne. Etter å ha blitt utlevert til Frankrike i 1983, ble han dømt for forbrytelser mot menneskeheten og døde i fengsel fire år senere.⁷²

4.2. Aktivitet i fredstid: Italia som eksempel

Den fryktede og i perioder ventede sovjetiske okkupasjonen av et NATO-land inntraff aldri under den kalde krigen. En okkupasjonsberedskap opprettet for et helt bestemt formål ble dermed aldri satt på prøve. Betyr dette at beredskapen aldri kom til å spille noen aktiv rolle?

Ganser er klar på at det ikke er tilfellet:

Yet the Soviet invasion never came. The real and present danger in the eyes of the secret war strategists in Washington and London were the at times numerically strong Communist parties in the democracies of Western Europe. Hence the network in the total absence of a Soviet invasion took up arms in numerous countries and fought a secret war against the political forces of the left. The secret armies, as the secondary sources now available suggest, were involved in a whole series of terrorist operations and human rights violations (...)⁷³

Er det korrekt at Stay Behind-nettene sto bak en hel serie terroraksjoner i det vestlige Europa? Ganser gir i sin doktoravhandling en rekke eksempler på at det kan ha vært tilfelle. Her er noen: Fire terrorbomber som drepte 16 og skadet 80 i Roma og Milano i 1969. En bilbombe som eksploderte 31. mai 1972 og tok livet av tre italienske militærpoliti. En bombe i Brescia i 1974 som drepte åtte og skadde 102. En bombe på toget mellom Roma og München som drepte 12 og skadde 48 samme år. Og den mest dødelige hendelsen i Italia: Bomben på Bologna jernbanestasjon som 2. august 1980 drepte 85 og skadet cirka 200.⁷⁴ I tillegg til disse bombeaksjonene: Kidnappingen og mordet på utenriksminister Aldo Moro og fem av hans livvakter i Roma i 1978.⁷⁵

⁷² Dersom man i dag sykler den gamle traséen på 64 km fra El Cumbre utenfor La Paz til Coroico – en vei som starter på 4650 kalde meter over havet og ender i den dampende jungelen vel 4000 meter lavere – kan man sykle inn på gårdstunet til Barbies gamle bolig. Av alle steder valgte han å bosette seg på kanten av et stup langs El Camino del Muerte. Altså Dødsveien.

⁷³ Ganser 2005: 2

⁷⁴ Ganser 2005: 3-5

⁷⁵ Ganser 2005: 79–80

I utgangspunktet ble alle disse terrorangrepene attribuert til kommunistiske grupper. Det var undersøkelsene til den italienske dommeren Felice Casson i perioden 1984 til 1990 som knyttet aksjonene til grupper ytterst til høyre i det politiske landskapet, og som igjen viste at disse hadde forbindelser til den hemmelige militære okkupasjonsberedskapen. Én slik forbindelse var høyst konkret: Bruken av militært plastisk sprengstoff av typen C4 som Italia ifølge Ganser kun hadde tilgang til gjennom NATO-samarbeidet.⁷⁶ Den politiske reaksjonen viser at dette ikke straks kan avskrives som spekulasjoner: Da Casson i 1990 overleverte informasjonen til en parlamentskommisjon som undersøkte årsakene bak terroren, representerte det begynnelsen på "Gladio-skandalen". Ganser skriver:

The next day, on August 3, 1990, Prime Minister Andreotti took a stand in front of the parliamentary commission and for the first time in Italy's post-war history confirmed as acting member of the Italian government that a NATO-linked secret security structure had existed in the country.⁷⁷

Gladiatoren Manlio Capriata, som hadde generals grad innenfor den italienske militære etterretningen, bekreftet på sin side for kommisjonen at "seksjon V, altså organisasjonen S/B (Stay Behind) (...) hadde en anti-subversiv funksjon for det tilfellet at kreftene på venstresiden skulle komme til makten".⁷⁸

Det er interessant å sammenstille påstandene fra Ganser med memoarene til CIA-sjef William Colby. Colby flyttet til Roma i 1953, altså like etter at han hadde vært med på å bygge opp Stay Behind-programmene i Skandinavia. I et kapittel han har gitt navnet "Covert Politics in Italy", beskriver han sin virksomhet i landet i en viss detalj over mer enn 30 sider. Bakgrunnen for CIAs innsats var klar nok:

Thus, by the time of my arrival in Rome, there was good reason to fear that, if the voting trend between 1948 and 1953 were allowed to continue, the governing center democratic coalition would become weaker and increasingly unstable, while the combined Communist and Socialist vote would grow to become the

⁷⁶ Ganser 2005: 3

⁷⁷ Ganser 2005: 9

⁷⁸ Ganser 2005: 82. Ganser siterer her fra side 42 i den italienske kommisjonens rapport som ble publisert i 2000. Min oversettelse.

largest force in Italy and take it down the same popular-front path that had preceded the Communist seizure of power in Czechoslovakia and other Eastern European countries.⁷⁹

Dette er en åpen innrømmelse fra Colby om at oppgaven var å motvirke velgernes økende preferanse i retning av kommunisme og sosialisme. Det skal ikke så mye ond vilje til for å lese dette som at USA var positive til demokratiet i Italia så lenge det italienske demokratiet var positivt til USA – men også at USA var villig til å bruke CIA til å underminere demokratiet gjennom klandestine aktiviteter dersom velgerne gikk i en uønsket retning.

Denne tolkningen kan imidlertid være for kategorisk. Colby beskriver hvordan Sovjetunionen pøste penger og propaganda inn i Italia gjennom ulike skalkeskjul. Italienske kommunister fikk penger direkte fra ambassadene til Sovjetunionen og landene i Østblokken. Samtidig delte de ut eksport- og importmonopoler blant annet for sitrusfrukter fra Sicilia, kjøtt fra Ungarn og kull fra Polen.⁸⁰ Disse ga rikelig med muligheter til å kamuflere pengestøtte. Pengene ble så overført til diverse "fronter" med kommunistisk eller sosialistisk tilsnitt: kvinneorganisasjoner, ungdomsorganisasjoner, bondeorganisasjoner, fagforeninger, kunstnerforeninger, veteranforeninger ... Nær sagt alle disse hadde sine publikasjoner for så vel medlemmer som allmennheten. Mange av dem holdt kurs og konferanser og spredte etter beste evne sitt – og kommunistenes – budskap.⁸¹ Slik Colby og hans likesinnede i USAs politiske ledelse og CIA så det, var det italienske demokratiet under et massivt angrep fra Sovjetunionen. Albania, Jugoslavia og Tsjekkoslovakia hadde allerede gått tapt: Å miste også Italia til kommunismen var et mareritt for amerikanerne. For å unngå dette, var det åpenbart at CIA måtte spille en nøkkelrolle:

The Marshall Plan had revived Italy's economy, NATO protected it against Soviet military attack, but only CIA could furnish the tools to meet the Communist political campaign at the organizational level, where the threat was the greatest.⁸²

⁷⁹ Colby 1978: 110

⁸⁰ Colby 1978: 111

⁸¹ Colby 1978: 111

⁸² Colby 1978: 113

Ifølge Colby var metoden han og CIA valgte langt på vei den samme som Sovjetunionens: Å støtte eller sette opp en lang rekke ulike organisasjoner som fremmet "de rette" verdiene. Slik kunne organisasjon stå mot organisasjon, banner mot banner, argument mot argument.

Colby kommer med en viktig kvalifisering: USAs hensikt var å hegne om de kristendemokratiske partiene i sentrum som satt med regjeringsmakten. Ny-fascistene og monarkistene på ytre høyre fløy skulle overhodet ikke hjelpes. På den ene siden påberoper Colby seg en ideologisk begrunnelse for dette: USA ønsket et demokratisk Italia, og kunne da ikke støtte udemokratiske krefter verken på venstre eller høyre side. Dette lyder vakkert, men et lite sideblikk til Sør-Amerika vil raskt dokumentere at det ikke er en linje USA alltid har fulgt. En annen begrunnelse lyder sannere:

But there was also a pragmatic reason; any strengthening of the Neo-Fascists and Monarchists, we recognized, would inevitably weaken the Liberals and Christian Democrats, for that was the only place from which added strength could come to them, not from the Communists.⁸³

Colby er åpen om eksistensen av Stay Behind-nett, samt at CIA drev klandestine operasjoner i Italia fra 1950-tallet og i tiår videre for å forhindre at landet trakk i sosialistisk eller kommunistisk retning. Som jeg skal komme tilbake til, er han også åpen om at CIA i denne prosessen brøt Italias lover. Men han kobler overhodet ikke CIA, NATO eller Gladio til terroraksjoner, slik Ganser gjør. Er dette en beleilig forglemmelse fra Colbys side, eller er det en fornektelse av virkeligheten?

Den italienske historikeren Leopoldo Nuti kan hjelpe oss å belyse dette spørsmålet. Artikkelen hans, "The Italian Stay-Behind Network – The Origins of Operation 'Gladio'" ble publisert i *Journal of Strategic Studies* i 2007, og baserer seg på så vel originale dokumenter som det italienske parlaments granskningsrapport fra 1991. I artikkelen dokumenterer han et meget tett samarbeid mellom amerikansk og italiensk militær etterretning, eller mer spesifikt mellom CIA og SIFAR (Servizio Informazioni Forze Armate). Forløpere i form av hemmelige paramilitære nettverk hadde eksistert i Italia siden den andre verdenskrig, og hadde forblitt aktive særlig på politisk urolige

⁸³ Colby 1978: 116

Sicilia og i grenseområdene til det kommunistiske Jugoslavia.⁸⁴ Men Stay Behind i militær regi kom i stand som et samarbeid mellom CIA og SIFAR i 1951.⁸⁵ Som medlem av NATO deltok Italia og SIFAR også i møter med representanter for de øvrige medlemslandene i forbindelse med okkupasjonsberedskapen. Men i det italienske militæret var de pro-amerikanske holdningene sterke, og man foretrakk i stor grad å forholde seg bilateralt til USA.⁸⁶ I praksis innebar dette hovedsakelig CIA og enten deres stedlige leder, William Colby, eller personer i hans tjeneste.

To separate nett, trent for geriljakrigføring, var operative fra 1956. En videre satsning ble deretter bekreftet gjennom avtalen "A Restatement of agreements between the US and Italian Intelligence Services relative to the Organization and Operation of the Italian Clandestine Stay-Behind Effort".⁸⁷ Dette resulterte i årene som fulgte i nye nett for luftoperasjoner og kommunikasjon.

For perioden frem til 1963 fant Nuti overhodet ingen tegn til at Gladio utførte andre oppgaver enn de som fulgte av ren okkupasjonsberedskap, så som trening og utplassering av depoter til bruk etter en okkupasjon. På dette tidspunktet fikk enkelte Stay Behind-grupper ordre om å overvåke og *eventuelt nøytralisere* eventuelle opprørsgrupper i de urolige områdene på grensen mot Jugoslavia.⁸⁸ Kildene forteller ikke noe om dette faktisk ble en realitet. Men USA gjorde det klart at de ønsket at Stay Behind-gruppene skulle spille en mer aktiv rolle. Italienerne sa seg delvis enige, men en gjentatt forespørsel fra amerikanerne tre år senere tyder på at lite skjedde i praksis, bortsett fra en øvelse i Trieste-området som fikk navnet "Delfino".⁸⁹ Nuti forteller om dette:

Later documents seem to confirm that "Delfino" was an isolated exercise and, above all, that the Italian side continued to regard with some scepticism the American proposals to use "Gladio" to face internal subversion as well as external threats.⁹⁰

⁸⁴ Nuti 2007: 958-960

⁸⁵ Nuti 2007: 963

⁸⁶ Nuti 2007: 964

⁸⁷ Nuti 2007: 966

⁸⁸ Nuti 2007: 973

⁸⁹ Nuti 2007: 974

⁹⁰ Nuti 2007: 975

Ytterligere seks år senere, i 1972, satte USA den betingelsen at fortsatt økonomisk støtte til Gladio etter 1974 ville være avhengig av at programmet tok større hensyn til faren for interne opprør – en betingelse de senere ser ut til å ha gått bort ifra.⁹¹ Den typen aktiviteter CIA presset på for, var for øvrig forbundet med deres ”counter-insurgency doctrine” og handlet dermed om psykologiske, politiske og økonomiske virkemidler, ikke terroraksjoner mot egen befolkning.

Nutis konklusjon er at Italias Stay Behind-program hovedsakelig var begrunnet i to forhold: Den eksterne trusselen fra det kommunistiske Jugoslavia og deltakelsen i NATO – men da først og fremst som en allianse mellom italiensk og amerikansk militær etterretning. Han finner intet grunnlag som indikerer at Gladio ”was involved in any illegal activities connected with the terrorism of the late 1960s and of the 1970s”.⁹²

Min oppfatning er at Ganser lykkes godt i å knytte deler av terroren som rammet Italia i disse tiårene til ekstreme grupper på politikken høyre fløy. Slike grupper fantes det mange av i Italias uoversiktlige politiske landskap, hvor det også var stor tilgang på erfarne krigsveteraner og våpen. Han gir dessuten troverdige eksempler på at noen av aksjonene ble utført med den baktanken at kommunistene skulle få skylden. Dette er dog ikke nye innsikter. Det nye i *akademisk* forstand er at Ganser trekker tråder videre til den militære okkupasjonsberedskapen. Her savner han imidlertid et troverdig kildegrunnlag. Det er tenkelig at det fantes enkeltpersoner innenfor den militære okkupasjonsberedskapen som støttet eller deltok i terroraksjoner. Men at Gladio under direktiv fra NATO og CIA planla og utførte terroraksjoner i Italia, fremstår som ren spekulasjon fra Gansers side, og det er overveiende sannsynlig at han tar feil. Som Nuti viser er det heller ikke noe som tyder på at Gladio på egen hånd, uten samtykke fra USA eller NATO, drev terror mot egen befolkning. Kildene indikerer at de i stedet var tro mot tanken om Stay Behind som en beredskap mot en ytre trussel som var høyst reell, men som aldri materialiserte seg.

Ikke desto mindre: Det er klart at USA brukte CIA til å intervensere i den italienske innenrikspolitikken. Etter å ha vært stasjonssjef i Roma er Colby åpen om dette:

⁹¹ Nuti 2007: 975

⁹² Nuti 2007: 977

Now, there can be no denying that "interference" of this sort is illegal. Under most countries' laws, as under American law, a foreign government is strictly prohibited from involving itself in that nation's internal political processes. But its illegality in this respect does not settle the matter. Espionage is also illegal under the laws of most countries, and yet most countries consider themselves justified by the inherent right of sovereign self-defense or engage in espionage in order to learn of possible secret threats to their safety.⁹³

Noen spissfindig juridisk analyse er ikke dette fra advokatutdannede Colby. Men igjen har pragmatikken hegemoniet: Det andre gjør, må også vi gjøre. Bryter andre lovene, må også vi bryte dem. Han rasjonaliserer videre:

Moreover, "interference" through direct political and paramilitary aid via secret channels has been a characteristic of interstate relations for centuries. Indeed, such aid helped obtain the independence of the United States.

Overfor det hovedsakelig amerikanske publikummet Colby skrev for, kunne nok dette være en overbevisende retorikk mens den kalde krigen fortsatt pågikk. Dessuten er det riktig at Benjamin Franklins virksomhet med å sluse fransk økonomisk støtte i hemmelighet til amerikanske opprørere på 1770-tallet tjente deres side i den amerikanske frigjøringskrigen. Likevel er det grunn til å spørre om dette egentlig er en god begrunnelse for at utenforstående fortsatt skal støtte hemmelige paramilitære nett i andre stater. Kanskje kan det like gjerne være et hendig eksempel på at *ett konkret tilfelle* av slik støtte endte på en måte de fleste amerikanere i dag synes er bra.

4.3. "Gladio" og demokrati

Nutis undersøkelser brakte på det rene at i det minste fra det tidspunktet Italia hadde et operativt Stay Behind-program i 1956, var så vel landets president som statsministeren, forsvarsministeren og utenriksministeren ikke bare informert, men også enige i at en slik beredskap var ønskelig.⁹⁴ De diskuterte seg imellom om hvorvidt også parlamentet burde bli informert, men valgte å avstå fra dette ut fra hensynet til nødvendig

⁹³ Colby 1978: 113

⁹⁴ Nuti 2007: 967

hemmelighold. Her fant de støtte i hvordan Storbritannia og Frankrikes regjeringer hadde håndtert tilsvarende beslutninger.

Et naturlig spørsmål er i hvilken grad andre europeiske land hadde innsyn i og demokratisk kontroll med sine Stay Behind-organisasjoner. Det har variert betydelig, og vi kan begynne med Frankrike som eksempel. En av landets dominerende politiske figurer etter andre verdenskrig, François Mitterand, ble første gang valgt inn i nasjonalforsamlingen i 1946. I løpet av 1950-tallet gjorde han tjeneste både som innenriks- og justisminister, før han i 1981 ble valgt til president – en rolle han beholdt helt frem til 1995. Historikeren Charles Cogan har funnet gode grunner til å tro sin militære kilde på at Mitterand, da Gladio-skandalen oppsto i Italia i 1990 som en følge av at italienernes Stay Behind-program ble kjent, var helt uvitende om at også Frankrike hadde en Stay Behind-organisasjon. Hans forsvarsminister var omtrent like uvitende.⁹⁵ Frankrike er kjent for å ha en politisk kultur for hemmelighold, og her har vi en indikasjon på at det slett ikke er uten grunn. Det første Mitterand gjorde da han ble oppmerksom på saken, var å oppløse organisasjonen.

Dick Engelen, en nederlandsk historiker, er klar på at situasjonen var helt annerledes for hans lands vedkommende. I Nederland hadde de øverste politiske myndighetene kontroll med sine Stay Behind-nett gjennom hele etterkrigstiden, blant annet ved at lederen var medlem av selve Raad van State:

That way, not only the successive Prime Ministers and Ministers of Defence, but also the most prestigious and influential political advisory body, had a responsibility for the stay-behind organization.⁹⁶

Uten å gå i detalj om alle andre europeiske stater, kan altså Frankrike og Nederland stå som ytterpunkter når vi skal undersøke hvor i dette landskapet Norge kan plasseres.

Stay Behind som europeisk fenomen døde med den kalde krigen, altså i årene rundt Berlin-murens fall og Sovjetunionens oppløsning. Etter gradvis å ha nådd offentlighetens bevissthet, om enn i fortegnert og ufullstendig form, ble det gitt et slags nådestøt av Europaparlamentets "Resolution on Gladio" i 1990. Det sentrale i denne resolusjonen var at Europaparlamentet

⁹⁵ Cogan 2007: 952

⁹⁶ Engelen 2007: 996

1. *Condemns* the clandestine creation of manipulative and operational networks and calls for a full investigation into the nature, structure, aims and all other aspects of these clandestine organizations or any splinter groups, their use for illegal interference in the internal political affairs of the countries concerned, the problem of terrorism in Europe and the possible collusion of the secret services of Member States or third countries;
2. *Protests vigorously* at the assumption by certain US military personnel at SHAPE and in NATO of the right to encourage the establishment in Europe of a clandestine intelligence and operation network;
3. *Calls* on the governments of the Member States to dismantle all clandestine military and paramilitary networks (...) ⁹⁷

Formuleringene bærer preg av frykt for konspirasjon ledet, eller i det minste influert av, USA med tanke på destabilisering og mulig terror innenfor Europas grenser. Uansett berettigelsen av dette, er det klart at Stay Behind-organisasjonene ikke ville kunne operere som tidligere under et utenrikspolitisk tøvær hvor hovedfienden gikk i oppløsning gjennom *perestrojka* og *glasnost* – og hvor man selv var havnet i søkelyset. Da tenker jeg på mediernes søkelys: På grunn av lekkasjer og spionasje mellom de to tyske statene, var Sovjetunionen godt kjent med eksistensen av europeisk Stay Behind senest på 1970-tallet, men sannsynligvis allerede kort tid etter at Forbundsrepublikken Tyskland ble en del av NATO i 1955. ⁹⁸

Det er grunn til å tro at europeiske NATO-land fortsatt opprettholder en okkupasjonsberedskap. Men det er også grunn til å anta at den avviker betydelig fra det historiske fenomenet vi straks, for Norges vedkommende, skal se på i større detalj.

4.4. Delkonklusjon: Et europeisk fenomen i en global kontekst

I forrige kapittel viste jeg at å opprette en hemmelig militær okkupasjonsberedskap var et rasjonell måte å svare på en reell trussel om sovjetisk militær ekspansjon. I dette kapitlet har vi sett at en rekke *europeiske* land konkluderte med det samme, noe som

⁹⁷ Møte i Europaparlamentet 22.11.1990, referert i Official Journal of the European Communities 24.12.90, No C 324/201. Uthevingene er mine.

⁹⁸ Ganser 2005: 203-204

førte til at de opprettet Stay Behind-organisasjoner. Disse organisasjonene var ikke like fra land til land, men de hadde viktige fellestrekk.

Land som ikke sto overfor en troverdig trussel om invasjon, som USA og Canada, så ikke behov for en tilsvarende okkupasjonsberedskap. Litteraturen gir heller ikke eksempler på Stay Behind-programmer i Afrika eller Sør-Amerika, noe som indikerer at det i første rekke var tale om en militær, og ikke en ideologisk, beredskap. Stay Behind var altså et europeisk fenomen med et klart definert militært formål.

Der hvor operative Stay Behind-organisasjoner fantes, er det imidlertid lett å tenke seg at det ville være fristende å bruke disse også mot interne ideologiske fiender i fredstid. Tilfellet Italia – som ikke sto overfor noen sannsynlig invasjon, men som hadde en populær intern kommunistbevegelse med sterke forbindelser østover – er et eksempel på at dette også skjedde i praksis. Ifølge Ganser resulterte dette i en lang rekke terroraksjoner begått av Stay Behind i den hensikt at kommunistiske grupper skulle få skylden. Han lykkes godt i å knytte terror til høyreorienterte grupper, men ikke i å knytte disse til Stay Behind-programmet – og definitivt ikke til CIA eller NATO, slik boktittelen hans feilaktig indikerer. Uten at vi skal tillegge CIA-mannen Colby for stor troverdighet, virker hans opplysninger om at CIA og NATO kjempet en klandestin *ideologisk* kamp med propaganda som viktigste våpen, mer sannsynlig – særlig fordi det virket. Dette er også en fremstilling som stemmer overens med Nutis forskning, etter at han har gått langt mer i dybden og hatt bedre tilgang på relevante kilder enn Ganser.

5. Stay Behind i Norge: Formative år 1946 – 1952

Jeg vil nå se nærmere på opprettelsen av den hemmelige militære beredskapen i Norge, med vekt på hvem som var de viktigste beslutningstakerne i den prosessen. Hovedpersonene er få, birollene mange, og i god historisk tradisjon lar jeg forklaringen ligge i fortellingen, fremfor å repetere en liste med navn og roller i etterkant.

5.1. Jens Christian Hauge i føringen

En som ikke ventet på at Gerhardsen skulle bestemme seg for om Norges fremtidige sikkerhetspolitiske samarbeid lå i øst eller vest, men i stedet bramfritt vendte seg mot britene og amerikanerne, var hans forsvarsminister Jens Christian Hauge. Ikke i de overordnede spørsmål om norske forsvarsallianser, riktignok. Der måtte også han spille på lag med parti og regjering. Men i praksis var den unge juristen – knappe 30 år gammel da han ble forsvarsminister, men med erfaring som Milorg-leder i bagasjen – aldri i tvil om hvem som var venn eller fiende. Hans biograf, historikeren Olav Njølstad, mener dette skyldtes erfaringene han hadde gjort seg under okkupasjonen. Her kan vi ta britenes egne ord til inntekt: I deres diplomatiske vurderinger av Hauge het det at han var gjennomgående ”positivt innstilt til Storbritannia” og ”til stor hjelp for oss”, kort sagt ”britenes aller beste venn i det politiske miljøet”.⁹⁹ I sine memoarer oppgir da også Gerhardsen at ”den som kanskje kom til å øve størst innflytelse innad i regjeringen var forsvarsministeren, Jens Chr. Hauge”, en mann som Gerhardsen tilskriver ”en sjelden overtalelsesevne”.¹⁰⁰

Allerede høsten 1945 hadde Hauge overfor Gerhardsen gått inn for overvåkning av norske kommunister – altså på samme tidspunkt som Gerhardsen selv arbeidet for å få kommunistene med i sin egen regjering.¹⁰¹ Dette ble fulgt opp ved at Hauge innkalte både den sivile (politimessige) og militære siden av overvåkingen til et møte den 28. februar 1946. Fra den sivile siden møtte justisminister O. C. Gundersen, rikspolisjef Andreas Aulie og visirikssjef Olav Svendsen, og fra den militære oberstløytnant Ragnvald A. Roscher Lund og den som snart skulle overta for ham som sjef for den militære etterretningen, major Vilhelm Evang. Resultatet av møtet var at Aulie og Roscher Lund fikk i oppgave å komme med forslag til hvordan etterretningstjenesten på

⁹⁹ Njølstad 2008: 323. Det siste sitatet er Njølstads oppsummerende vurdering.

¹⁰⁰ Gerhardsen 1971: 218

¹⁰¹ Njølstad 2008: 380

deres respektive felter burde legges opp for å bli effektiv, sett i lys av ”den usikre mellomfolkelige situasjonen”.¹⁰²

Det var neppe britene Hauge fryktet da han i februar 1946 begynte å arbeide for en beredskap dersom Norge på nytt skulle bli okkupert. Han nedsatte da et utvalg – karakteristisk nok ikke bestående av departementale byråkrater, men i stedet av hans venner Rolf Eriksen og Jens Henrik Nordlie fra Milorg, samt major Egil Halle, også han aktiv i motstandskampen.¹⁰³ Rapporten de leverte samme vår, ser ut til å være gått tapt. Men da forsvarsminister Hauge la frem regjeringens treårsplan for gjenreisningen av det norske forsvaret i september, var okkupasjonsberedskap igjen i tankene hans. Han påpekte da overfor Stortinget at

Det er grunn til å understreke, etter erfaringene i denne krig, at en innbitt vilje til å kjempe videre selv etter militært nederlag og okkupasjon, er en viktig del av et lite lands beredskap.¹⁰⁴

Sannsynligvis fulgte i det minste noe av tankegodset fra utvalget som arbeidet våren 1946 med, da det høsten 1948 ble fortløpende i planene om okkupasjonsberedskap. I et brev til sjefen for Forsvarsstaben, Ole Berg, skrev Hauge at det nå var på tide at folk med ”god innsikt og erfaring fra siste krig” gikk i gang med å utarbeide en plan – for så å sette den ut i livet!¹⁰⁵

Forbindelsen tilbake til krigen som nettopp er utkjempet er i disse eksemplene eksplisitt. Men den fremkom også i den betegnelsen som Hauge og andre involverte på denne tiden gjerne brukte om planene, nemlig en ”FO 4”-beredskap. Den henspilte på Forsvarets Overkommando i London i krigstiden, hvor 4. avdeling var ansvarlig for aksjoner i det okkuperte Norge, hovedsakelig gjennom Kompani Linge og Milorg.

Det faller dermed helt inn i dette mønsteret at blant dem Hauge nå ønsket å trekke inn, var foruten Nordlie blant andre Jan Baalsrud fra Kompani Linge og Knut Blom fra Milorgs ledelse. At Hauge denne gangen ikke var interessert i ytterligere rapporter som endte i luftige tanker og gode intensjoner, men en *plan*, fremgikk av det PM han hadde vedlagt brevet. Der ga han spesifikke føringer:

¹⁰² Njølstad 2008: 380

¹⁰³ Njølstad 2008: 393

¹⁰⁴ Riste og Moland 1997: 34

¹⁰⁵ Brev fra Jens Christian Hauge til Ole Berg datert 25.10.1948, gjengitt i Riste og Moland 1997: 37

Frie norske myndigheter må ha muligheter for å sette i verk sabotasje og småkrig mot mål av militær betydning i norske områder som midlertidig blir okkupert av fienden (kommunikasjoner, industrielle bedrifter, militære lagre, kolonner m.v.) Det er nødvendig at de kan sette i verk slike tiltak *allerede som ledd i forsvarskamper i Norge*. Apparatet må derfor ha høy beredskap allerede i fred.¹⁰⁶

I dette la Hauge at små, godt trente grupper måtte ha tilgang til depoter med våpen, radiosendere, forsyninger og diverse utstyr. Radionettet måtte dessuten være helt uavhengig av andre sivile eller militære nett. Evang var allerede orientert, skrev Hauge, som dermed ikke la skjul på at han hadde gått utenom tjenestevei og forbi forsvarssjef Berg.

Planleggingsutvalget leverte sin rapport til forsvarsministeren i januar 1949. Heller ikke den har latt seg gjenfinne i Huges etterlatte papirer. Men selve beskrivelsen av organisasjonen som ble resultatet, finnes i en oversikt over fremdriften tre år senere. Navnet som ble gitt denne Stay Behind-organisasjonen, var Rocambole. Det henspilte på den populære kiosklitteratur-forfatteren Pierre Alexis Ponson de Terrails hardkokte protagonist, en skikkelse som senere ble videreført av en rekke andre forfattere.¹⁰⁷ Terrails bøker kom først på trykk som avisføljetonger på midten av 1800-tallet, og det var nok for å forsikre både leserne om nye eventyr og seg selv om fortsatte inntekter at hver historie ble avsluttet med ordene "...men Rocambole var ikke død". Det skulle formodentlig heller ikke den norske motstandsviljen være, selv under en eventuell sovjetisk okkupasjon!

Navnet var imidlertid det eneste humoristiske ved en organisasjon som fikk følgende kjennetegn:

I. DEFINISJON

ROCAMBOLE er en strengt hemmelig militær organisasjon under Forsvarssjefens (sjefen for Forsvarsstabens) direkte kommando, hvis oppgave det er å løse isolerte oppdrag av større militær betydning på okkupert norsk territorium. Det

¹⁰⁶ Riste og Moland 1997: 38

¹⁰⁷ Rocambole ble stamfar for helter som Helgenen og Fantomet, samt norske Jonas Fjeld og Knut Gribb.

er forutsetning at hver enkelt aksjon skjer på direkte ordre fra Forsvarssjefen og at oppdraget kan løses av et fåtall besluttsomme og hardføre folk som er organisert, øvd og utstyrt for slike oppdrag.

II. *OPPDRAGENE* kan være:

1. ødeleggelser av fysiske mål, – ved sprengninger eller på annen måte,
2. beskyttelse av anlegg eller kommunikasjoner i et kortere tidsrom i forbindelse med frigjøring av området, eller
3. andre oppdrag, som organisering av større hemmelige grupper, mottaking av personell eller forsyninger gjennom luften, rekognoseringer, særskilte etterretningsoppdrag, geriljaoppdrag, kupp, likvideringer mv.¹⁰⁸

En første, viktig kommentar å knytte til dette, er at det åpenbart skjedde en endring i tanken bak Rocambole gjennom planleggingsgruppens arbeid: Huges tanker om en aktiv rolle i en pågående forsvarskamp ble erstattet av oppdrag på okkupert territorium. Det er altså et rendyrket "Stay Behind" som har befestet seg. Begrunnelsen bak er ikke vanskelig å tenke seg frem til: Gjennom aktiv forsvarskamp ville agenter potensielt kunne bli identifisert og tilintetgjort før de fikk anledning til å gå i gang med sin egentlige oppgave. Rocambole måtte derfor ha egne mannskaper og ressurser som nettopp *ikke* på noen måte kunne bli identifisert i selve kampfasen.

Til å lede Rocambole utpekte Hauge igjen sin venn Jens Henrik Nordlie, som foruten å ha arbeidet med Hauge i Milorg, også hadde skaffet seg erfaring innenfor norsk militær etterretning med base i London i okkupasjonstiden. Han kunne dermed tre direkte fra planlegging til gjennomføring og drift. Når det gjelder selve beskrivelsen av organisasjonen, er det interessant å merke seg det indre spennet mellom hva Rocambole skulle *være* og hva det var tenkt å kunne *gjøre*. Jeg sikter da til at det er tale om en strengt hemmelig *militær* organisasjon til bruk ved "geriljaoppdrag, kupp og likvidering mv.". Dette kan for øvrig gjenfinnes i den allment tilgjengelige beskrivelsen av Stay Behind i et norsk nettleksikon, gjennom formuleringen "grupper med rent militære oppdrag".¹⁰⁹ Men geriljakrigføring har ofte blitt utført av militante – ikke nødvendigvis *militære* – grupper. Dessuten må kupp og likvideringer, i seg selv meget problematiske

¹⁰⁸ ROC-oversikt september 1952, gjengitt fra Riste og Moland 1997: 39

¹⁰⁹ Store Norske Leksikon: "Stay Behind"

fenomener på nivåer fra det statsrettslige til det rent mellommenneskelige, ha solid demokratisk ryggdekning om det skal kunne anses for legitimt. Her finnes en tankevekkende parallell i at Jens Christian Hauge selv, i sin tidligere rolle som leder for Milorg, ved mange anledninger godkjente likvideringer som ikke var forelagt regjeringen i London.¹¹⁰ Det som i dag kan fremstå som hypotetiske problemstillinger, var altså nære realiteter for de involverte da Rocambole ble opprettet.

Det som til nå er vist, er at forsvarsminister Jens Christian Hauge selv var hovedstrateg og pådriver for det militære Stay Behind-programmet. Dette er essensielt, for en slik organisasjon måtte ha forankring på høyeste politiske nivå for å ha forsvarsmessig legitimitet. Hvorvidt dette også inkluderte statsminister Gerhardsen og andre i hans regjering, skal jeg komme tilbake til i vurderingene rundt den demokratiske kontrollen. Men først må vi se på det taktiske nivået, der hvor Hauges visjoner skulle omgjøres til virkelighet.

5.2. Den evig mistrodde Evang

Vi har allerede møtt Vilhelm Evang som deltaker på planleggingsmøtet for den fremtidige norske etterretningstjenesten Hauge arrangerte i februar 1946 – da som nestsjef på den militære siden. Tre måneder senere overtok han sjefsposisjonen. Han var da håndplukket som etterfølger av den avgående oberstløytnant Roscher Lund, og kom deretter til å inneha en usedvanlig maktposisjon i den rollen de neste to tiårene.

Vilhelm Andreas Wexelsen Evang (1909–1983) blir ofte beskrevet som en usedvanlig intellektuell begavelse.¹¹¹ Allerede i studenttiden kom det til uttrykk blant annet gjennom tallrike bidrag til Arbeidernes Leksikon, og gjennom hele yrkeslivet ser også hans motstandere ut til å være villige til å tillegge ham betydelige analytiske evner. Derimot kom det ikke til å tjene til hans fordel at han i mellomkrigsårene gjorde innsats i den revolusjonære kommunistiske bevegelsen Mot Dag. Tvert imot heftet dette ved ham gjennom hele hans karriere, ikke bare i forholdet til MI6 og kanskje særlig CIA, men også overfor høyresiden i den norske offentligheten. Vi kan la redaktør Christian Christensen få stå som et eksempel på den. I første kapittel i boken *Det hemmelig Norge* gjør han nok egen skepsis også til andres:

¹¹⁰ Njølstad 2008: 211

¹¹¹ En mer utfyllende biografi finnes i Norsk Biografisk Leksikon: "Vilhelm Evang"

Skepsisen hadde rot i flere forhold, først og fremst Vilhelm Evangs kommunistiske fortid. Han hadde vært aktiv i Erling Falks "Mot Dag". Formelt stilte han ytterst svakt, da han var uten noen form for militær utdannelse og heller ikke hadde en bred etterretningsbakgrunn.¹¹²

Gjennom nesten hele teksten fortsetter Christensen så å sprinkle ren forakt for "det menneske" som var blitt utpekt til sjef. Og det er med en viss fryd Christensen kan fortelle hvordan han, sammen med den han oppgir som den alternative sjefskandidaten, kort tid etter utnevnelsen oppfører "tidligere Mot Dag-ister" på en liste som Evang hadde bedt om å få. Listen var over kategorier som burde vurderes spesielt før de eventuelt kunne innvilges visum til USA, og skulle sendes amerikanske myndigheter. Og den *ble* sendt, skriver Christensen – av sjefen som nok "må ha stridt med personlige vanskeligheter og redsel for å bli skjøvet til side".¹¹³

Store deler av boken til Christensen kan betegnes som et karaktermord på Evang. Tidspunktet var dårlig valgt, da Evang døde kort tid før utgivelsen. Når boken og omstendighetene rundt den er verdt å trekke frem her, er det fordi den perfide redaktøren i mer enn et tiår var offentlighetens kanskje viktigste kilde til informasjon om norsk etterretning generelt og Stay Behind spesielt. Det er vel i hovedsak hos Olav Riste og hans akademiske samarbeidspartnere at Christensen *ikke* har satt spor. Innsikten vi imidlertid kan få fra Christensen, bare nevnt i bisetninger i mer seriøse fremstillinger, er at Evang gjennom sin lange karriere som sjef for norsk militær etterretning ikke bare ble mistrodd av fremmede makter, men også i betydelig grad internt i sin egen organisasjon.

Noe spor av mistillit fra forsvarsminister Hauge har imidlertid ikke vært å finne. Han var kjent med Evangs arbeid ved eksilregjeringens etterretningskontor i London under andre verdenskrig, og samarbeidet aktivt med Evang i hele sin periode som forsvarsminister, det vil si frem til 1952. Dette var for øvrig et litt underlig arrangement, all den tid Rocambole var underlagt Forsvarssjefen og det ikke fantes noen formell linje mellom Hauge som forsvarsminister og Evang som sjef for e-tjenesten. Det er naturlig å ta dette som et eksempel på at verken Hauge eller Evang var altfor opptatt av formaliteter, og ikke så et behov for å innvie Forsvarssjefen i all sin virksomhet.

¹¹² Christensen 1983: 21

¹¹³ Christensen 1983: 59-60

Viktigere var nok at Evang hadde vist seg svært effektiv. Allerede innen utgangen av 1946 hadde han bygget opp en liten, men velfungerende organisasjon for militær etterretning. Hans hemmelige budsjett for det påfølgende året var på 600 000 kroner.¹¹⁴ Det tilsvarer 12 millioner i dagens kroneverdi.¹¹⁵

Noe Evang imidlertid var svært opptatt av i sin nye posisjon, var å etablere et landsdekkende nettverk av radiostasjoner, strategisk plassert og omtrent 50 i tallet. Denne planen skrev han om i et brev til Hauge datert 22. mai 1948, og ga den kodenavn "Saturn".¹¹⁶ Hensikten var å kunne fortsette å rapportere, selv om landet – eller områder i det – ble okkupert. Også her var det altså tale om Stay Behind-aktivitet, men med etterretning og tilbakemelding i fokus, ikke sabotasje, gerilja eller likvideringer. Tanken var beslektet med Hauges, men ikke den samme. Det kan også hevdes om samtidig omtalte kodenavn "Jupiter", et opplegg for å verne norske bedrifter mot infiltrasjon fra kommunistiske agenter.¹¹⁷

Det er her fortellingen om Stay Behind tar en ganske usedvanlig vending. Tråden går da tilbake til møtet med Hauge i 1946 hvor både politimyndighetene og den militære etterretningen var representert – eller rettere sagt til et notat skrevet av rikspolisjef Aulie i etterkant av møtet. Her advarte han mot at det var

(...) flere opplysninger som tyder på at organisasjoner som har forbindelse med utenlandske myndigheter, beskjeftiger seg med hemmelig kontroll av personer og treffer forføyninger som ledd i kontrasjonasje uten å stå under ledelse av noen ansvarlig norsk myndighet og sannsynligvis har sluttet seg til våre tidligere allierte militære myndigheter.¹¹⁸

Aulie sikter her til flere private initiativer med ulik grad av seriøsitet, organisering og finansiering.¹¹⁹ Ett av disse involverte ingeniøren Per Røed, som sendte forsvarsministeren et memorandum i forbindelse med at han og "en sirkel av venner" ønsket å etablere en organisasjon for etterretning og sabotasje bak fiendens linjer

¹¹⁴ Riste og Moland 1997: 25

¹¹⁵ SSB: Konsumprisindeksen, <http://www.ssb.no/kpi>

¹¹⁶ Riste 2007: 999

¹¹⁷ Riste og Moland 1997: 35

¹¹⁸ PM fra Aulie datert 4.3.1946, sitert i Riste og Moland 1997: 28

¹¹⁹ Nærmere rundt møtet og Aulies PM finnes i Bergh og Eriksen 1998 bd. 1: 98-102

dersom en ny okkupasjon inntraff. Det er datert 18. mai 1948, og ble gitt videre fra Hauge til Evang noen dager senere, med beskjed om at Hauge godt kan introdusere dem for hverandre.¹²⁰ Røed var ikke alene om et slikt ærend. Den private etterretningsorganisasjonen Antikominform ble dannet allerede i 1947, og begynte straks å registrere kommunister. Deretter etablerte de motstandsgrupper som beredskap mot sovjetisk okkupasjon, og la planer for blant annet forsyning, likvidasjoner, evakuering og sabotasje.¹²¹ En av årsakene til at slike organisasjoner ble dannet, var utstrakt mistillit, blant annet i militære kretser, til "kommunisten" Evang.¹²²

I 1948 var det allerede lagt ned et betydelig arbeid innenfor det som har blitt kalt Lien/Platou-gruppen. Det var en solid finansiert privat organisasjon som sprang ut fra Kompani Linge- og Milorg-miljøene, og som hadde sitt faste møtested i Oslo Militære Samfund. En av initiativtakerne var den konservative redaktøren Finn Duchesne de Vauvert, som ikke bare ledet nyhetsbyrået Central News, men også helt siden frigjøringen hadde drevet med registrering av kommunister og kommunist sympatisører i næringslivet. Han hadde dessuten deltatt på et møte i Stockholm, arrangert i januar 1948 av amerikanske myndigheter, hvor de fremhevet viktigheten av at Norge fikk et etterretningsvesen rettet særskilt mot Sovjetunionen.¹²³ I februar argumenterte så de Vauvert for dette på et møte i Oslo Militære Samfund. Blant de tilstedeværende var en informant for etterretningen, løytnant Eklund i Sjøforsvarets overkommando, som raskt informerte Evang om det som var i gjære.¹²⁴

Til stede på møtet var også den kjente Milorg-mannen Halvdan Haneborg Hansen. Han delte de Vauverts tanker om nødvendigheten av norsk etterretning rettet mot Sovjetunionen, men så neppe behovet for at den svært politisk fargede redaktøren selv skulle spille en rolle i den.¹²⁵ de Vauvert ble derfor parkert på sidelinjen, mens Hanevold Hansen i stedet gjorde et grep ved å involvere finansielt meget sterke venner og bekjente fra motstandskampen som kunne bidra både med økonomi og nettverk. De som ga gruppen dens navn var administrerende direktør Jens Lien i Fortuna Mekaniske Verksted, samt administrerende direktør Theodor Platou i Frydenlunds Bryggeri. De

¹²⁰ Riste 2007: 1001

¹²¹ Lund-rapporten 1996: 871

¹²² Lund-rapporten 1996: 871

¹²³ Njølstad 2008: 384

¹²⁴ Njølstad 2008: 384

¹²⁵ Njølstad 2008: 385

allierte seg igjen raskt med generaldirektør Rolf F. Riise i Norske Philips, direktør Aksel Taranger i Alcan International og høyesterettsadvokat Carsten Lütken i det som ble kalt Femmannsgruppen.¹²⁶ Gjennom 1947 og 1948 foregikk det her en mangslungen aktivitet med landsdekkende rekruttering av agenter, etablering av lokale grupper og registrering av kommunister.

Hvorvidt Lien/Platou-gruppen rapporterte til utenlandsk etterretning, er ukjent. Det var imidlertid ikke vanskelig for rikspolisjef Aulie og hans sjef for Overvåkningspolitiet, Asbjørn Bryhn, å tenke at grupper som dette kunne være like nyttige for amerikanere og briter som de norske kommunistene kunne være for Sovjetunionen. Politiet ønsket derfor å forby dem, og det ble for så vidt også resultatet, gjennom direktiver som senere ble til et forbud i Straffelovens § 104 mot å danne eller delta i private organisasjoner av militær karakter. Men i bakgrunnen valgte Evang en annen taktikk: Han innledet et samarbeid med Lien/Platou-gruppen, *under Evangs eget direktiv*, og ga dem i januar 1949 ordre om fortsatt organisering i ulike regioner av Norge med tanke på å kunne drive etterretning i etterkant av en okkupasjon, samt å fortsette å kartlegge "farlige personer". Organisasjonen måtte være ferdig utbygget i fredstid, men skulle ikke tre i aksjon før etter ordre. Hvordan den innsamlede informasjonen skulle videresendes, var organisasjonen "uvedkommende".¹²⁷

Evangs plan var naturligvis ikke å opprette en etterretningsorganisasjon som ikke kunne videreformidle informasjonene den samlet inn. Men sambandet var allerede under planlegging i Saturn-prosjektet. Det Evang behøvde fra Lien/Platou-gruppen, var "Jupiter".

For å styre gruppen i ønsket retning, forsterket han femmannsgruppen med to personer. Begge var erfarne motstandsmenn, kjent og akseptert i miljøet, men også menn med sterk lojalitet til Evang. Den ene var næringslivsmannen Hans Ringvold, en mann også Jens Christian Hauge kjente og hadde arbeidet med både før og under krigen. Den andre var en lærer i sjømannskap fra Bergen, Alf Martens Meyer, også han klart borgerlig og kjent fra motstandskampen.¹²⁸ Bekjentskapene var nære: Det var Jens Lien

¹²⁶ Bye og Sjøe 1995: 29-30

¹²⁷ Evangs direktiv datert 16.1.1949, gjengitt i Riste 2007: 1002

¹²⁸ Bye og Sjøe 1995: 38-39

som hadde gitt Martens Meyer skjul i dagene før han måtte flykte fra Norge, og det var Ringvold som ordnet fluktetappen til Sverige.¹²⁹

Med dette hadde Evang gitt Lien/Platou-gruppen nye ressurser gjennom personer gruppens ledelse selv kunne identifisere seg med og stolte på, samtidig som han selv tok kontrollen *og* legitimerte gruppen overfor forsvarsminister Hauge. Nesten over natten hadde han skaffet seg en hemmelig, høyt motivert, tilnærmet landsdekkende etterretningsorganisasjon. Og han behøvde ikke en gang betale fra egne budsjetter: Det meste var privat finansiert av en borgerlig elite som ideologisk sto langt fra Evang selv.

Vi står nå i begynnelsen av 1949. Hauge har fått sin Rocambole, Evang sitt Lindus; det ble navnet på konkretiseringen og sammensmeltingen av Jupiter- og Saturn-planene. To organisasjoner som sammen utgjorde den hemmelige norske okkupasjonsberedskapen på dette tidspunktet. Men hva innebar egentlig dette? For å si noe om det, må vi ytterligere et trinn ned, fra det taktiske til det operative.

5.3. "MM": Sjef eller håndlanger?

Alf Martens Meyer synes å være et problem i norsk Stay Behind-sammenheng. Fra Olav Ristes høye utsiktspunkt finnes han knapt: Martens Meyer nevnes i forbifarten som en "kontaktperson i Forsvarsstaben II" som Evang i 1948 "hadde fått innkalla til teneste".¹³⁰ Derimot vektlegges Jens Henrik Nordlie som leder av Rocambole i de viktige formingsårene, mens Hans Ringvold tilegnes samme rolle innenfor Lindus.¹³¹

På den ene siden er det utvilsomt korrekt at Nordlie og Ringvold ledet hver sin organisasjon innenfor okkupasjonsberedskapen. Spørsmålet er om det gir et riktig bilde å utelate Martens Meyer, som i flere fremstillinger er den overordnede, operative sjefen for det samlede Stay Behind. Lund-kommisjonen vurderte ham slik.¹³² Det samme synet ligger til grunn hos Ronald Bye og Finn Sjue, som i sin bok plasserer ham i et privat møte med Evang høsten 1947, på Evangs kontor i Rådhusgata 8 i Oslo. Etter opplysningene om at den forhenværende sjømannen hadde måttet rømme fra Bergen i 1942 etter at gruppen han var med i ble avslørt av Abwehr, utstyrer Bye og Sjue ham med følgende fargerike krigsbiografi, direkte fra Evangs egen hukommelse:

¹²⁹ Christensen 1983: 24

¹³⁰ Riste og Moland 1997: 37

¹³¹ Riste 2007: 1006, Riste og Moland 1997: 41, 85

¹³² Lund-rapporten 1996: 874

I London hadde (Alf Martens Meyer) troppet opp i Forsvarets overkommando og forlangt å bli tatt i bruk. Han var beredt til hva som helst. Og han ble tatt i bruk. Evang husker spesielt at Martens Meyer hadde vært med i den operative ledelsen av Linge-kompaniet. Han hadde kontakt med Shetlandsgjengen, var liason til britenes SOE (Special Operations Executive) og USAs OSS (Office of Strategic Services – forløperen til CIA). Han husker Martens Meyer som en handlekraftig type med talentfulle fikse- og mikse-egenskaper og med en større kontaktflate enn de fleste. Ikke minst blant britene og amerikanerne. Han var en klandestin begavelse, en mester i de hemmelige tjenesters filosofi og metoder.¹³³

Siden det fremgår av bokens kildeliste at Bye og Sjue ikke har snakket med Evang selv, melder spørsmålet seg om ikke Martens Meyer har fremhevet seg selv noe. For selv om ingen referanser er oppgitt, kan det jo neppe være andre enn Martens Meyer som er den opprinnelige kilden ikke bare til samtalen med Evang, men også til Evangs positive minner om ham selv. Alternativet er fri diktning.

Når Bye og Sjue så går videre til å hevde at det var Martens Meyer som inspirerte tanken om et norsk Stay Behind hos Evang – faktisk at han på det nærmeste kom med oppsettet som fikk det hele til å falle på plass – er det rimelig å anta at dette først og fremst er et utslag av kildens selvhevdelsestrang. Nå kjenner vi jo også til de forutgående initiativene fra forsvarsminister Hauge og Evang selv. Det har imidlertid neppe Martens Meyer eller de som senere har blitt hans talerør gjort, og der ligger et potensiale for urett som jeg her vil unngå. Det er nemlig liten grunn til å tvile på at møtet mellom Martens Meyer og Evang faktisk fant sted. Det kan finnes igjen, i meget gjenkjennelig form, i redaktør Christensens bok *Vår hemmelige beredskap*, men da med noen viktige tilleggsopplysninger:

Refsdahl ordnet et møte mellom MM og Evang neste dag. MM gjentok de tanker han hadde luftet overfor sin venn Refsen (Johan Refsdahl). Major Evang var lutter øre. Han bare nikket under den tidligere distriktsspecialists kortfattede beretning, der de satt i den kommende etterretningssjefs beskjedne kontor i Rådhusgaten 8.

¹³³ Bye og Sjue 1995: 32

Evang konkluderte med at han gjerne ville ha MM inn til tjeneste så raskt som mulig, slik at MM kunne forberede oppbyggingen av *stay behind*.¹³⁴

Johan Refsdahl var også motstandsmann fra Bergen. Senere ble han Evangs administrasjonssjef og sjef for etterretningsstabens forvaltning.¹³⁵ Det er høyst plausibelt at han kan ha henvist Martens Meyer til Evang for å diskutere beredskap overfor trusselen fra øst, og at den noe mer nøkterne beskrivelsen av møtet er riktig. Å lytte, nikke og så gjøre seg sine egne tanker, virker å ha vært ganske typisk for etterretningssjefens modus operandi. Det er videre godt gjort av Olav Riste at Evang faktisk beordret Martens Meyer til tjeneste på denne tiden – en seks måneders beordring som skulle ende med at han antok ulike roller i norsk militær etterretning i nærmere to tiår, og endte karrieren med graden kommandørkaptein. Da er det også plausibelt at "MM" kan ha trodd at det var han som plantet idéen om Stay Behind i etterretningssjefens hode.

Denne avklaringen blir viktig når vi snart skal se på selve den praktiske oppbyggingen av den norske okkupasjonsberedskapen. Det fremgår tydelig fra kildene at Evang selv ikke tok særlig del i dette arbeidet, men i mindre grad hvem som faktisk gjorde det. Fantes det et koordinerende ledd mellom Nordlie og Ringvolds organisasjoner og etterretningssjefen? Journalistene har sagt ja og utpekt Alf Martens Meyer både som inspirator og "sjef for Stay Behind" – om han da ikke har utpekt seg selv. Faghistorikerne har i stor grad utelatt ham. Sannheten ser ut til å ligge et sted mellom disse ytterpunktene, i tråd med Stay Behind-agentenes egen reaksjon etter at Christensens biografi ble publisert.

Det finnes en interessant parallell som kanskje kan bringe vår forståelse et stykke videre. I sin første bok om etterretningstjenesten forteller Christensen at "med MM fikk faktisk Evang særdeles meget av sin offensive tjeneste temmelig gratis".¹³⁶ Dette henspiller tydelig på Martens Meyers store nettverk fra okkupasjonstidens motstandskamp. Mye av *kunnskapen* om personene som inngikk der hadde nok Evang selv – det var tross alt ham Martens Meyer som distriktsspesialist for Vestlandet hadde rapportert til i London. Men med sin mer innesluttede personlighet hadde han neppe

¹³⁴ Christensen 1988: 21

¹³⁵ Lund-rapporten 1996: 948

¹³⁶ Christensen 1983: 192

det samme forholdet til personene i nettverket som den joviale bergenseren. Gjorde Evang dermed omtrent det samme grepet i det offensive Rocambole som i det defensive Lindus; la eksisterende nett inn under egen kontroll, men lot "lederne" beholde et midlertidig inntrykk av at det var de som hadde styringen? Det er sannsynlig. I så tilfelle bidrar det også til en delvis forklaring av Martens Meyers ellers kuriøse rolle, hvor han selv fremstår som leder, men kun anerkjennes som likemann av presumptivt underordnede. Svein Blindheim, som gir det beste innblikk i Rocamboles tidlige år og navngir en rekke av dem som aktivt var med å utforme denne virksomheten, nevner i boken sin aldri Martens Meyer.

Det er imidlertid ytterligere en grunn til å inkludere ham, nemlig at et tredje norsk Stay Behind-nett dukket opp høsten 1949 eller våren 1950. Det fikk navnet Blue Mix, og hadde til oppgave å evakuere viktige personer fra et okkupert Norge. Redaktør Christensen lar igjen dette være Martens Meyers idé, noe som er mindre sannsynlig enn at han fikk den praktiske oppgaven med å implementere en naturlig forutsetning for Stay Behind, nemlig at de som kjente detaljene i beredskapen måtte kunne bringes ut av de okkuperte områdene. Utover det var det mer et spørsmål om hvor man skulle sette grensen:

Kategori én for MM var de mennesker som hadde bistått med oppbyggingen av stay behind og som under hardt press kunne måtte gi opplysninger medfølgende opprullinger. Han tenkte på Linge-karene, "femmanns-gruppen", utplukkere eller talentspeidere som Lærerlagets formann Kåre Norum, Hans Ringvold, Jens Henrik Nordlie og flere med dem. Familiene måtte også tas hånd om, endel av de aktive hadde små barn.

Evang og MM diskuterte hvilke andre kategorier som måtte bringes ut i en krisesituasjon. De ble raskt enige om at regjeringsmedlemmene, noen sentrale embedsmenn og fremtredende stortingsrepresentanter – alle med familie, måtte sikres. Hertil kom at en forflytning av kongehuset var en selvfølge og en særdeles viktig operasjon.¹³⁷

Igjen skal Martens Meyer ha vendt seg til nettverket sitt fra krigens dager, ikke minst ved å få satt inn Ingvald Eidsheim som leder for Blue Mix. Eidsheim var en av mennene i

¹³⁷ Christensen 1988: 34

Shetlandsgjengen. Også han avanserte senere til kommandørkaptein og ble sjef for Sjøheimevernet på Sørlandet – åpenbart en organisasjon med nyttige ressurser dersom noen skulle evakueres.

Fra 1949 og i et kvart århundre fremover – med en mindre justering på 1970-tallet – kom dette til å være den praktiske organiseringen av norsk Stay Behind: Rocambole (ofte forkortet Roc) for sabotasje og andre offensive operasjoner, Lindus for etterretning og Blue Mix for evakuering. Samtlige var fra begynnelsen av ledet av kjente profiler fra motstandskampen under krigen. De var under oppsyn av et kontor i Forsvarsstaben II, hvor Alf Martens Meyer hadde støtte av Leonard Olsen (nok en mann fra Kompani Linge) og telegrafisten Helge Reiss-Andersen, samt to kvinnelige sekretærer.¹³⁸ Jens Henrik Nordlie var også ofte der, i en ulønnet, litt ubestemmelig posisjon – formelt rapportør til Martens Meyer når det gjaldt Rocambole, kanskje heller over ham i rang når han inntok rollen som observatør og representant for sin venn, forsvarsminister Hauge.

Staben i den norske okkupasjonsberedskapen utgjorde et unnselig lite kontor, underlagt etterretningssjef Vilhelm Evang. Få kjente til det, og færre visste hva de gjorde. Men kontoret rådde over betydelige ressurser.

5.4. Én organisasjon, tre hemmelige nett

Sammenføyningen på lederplanet av den norske okkupasjonsberedskapen under ett kontor kan gi inntrykk av at det var snakk om én Stay Behind-organisasjon. På noen måter er det riktig. Definisjonsmessig sier man gjerne at en organisasjon er mennesker samlet for å fremme ett eller flere formål, samtidig som de er underlagt visse formaliserte regler, for eksempel når det gjelder medlemskap, autoritet og rollefordeling. Det er mulig å sette norsk okkupasjonsberedskap inn i en slik generell ramme. I praksis vil dette fremstå som en velkjent organisasjonspyramide, med "fotfolket" i det brede bunnsjiktet og en leder i spissen, noen nivåer ovenfor.

Det kan likevel stilles spørsmål ved om dette er en hensiktsmessig illustrasjon, for det melder seg straks noen uvante problemer. Hvem skal vi for eksempel sette på pyramidens topp rundt 1950? Alf Martens Meyer, Vilhelm Evang eller den egentlig ansvarlige forsvarssjef Ole Berg, som i meget liten grad synes å ha vært involvert? Eller forsvarsminister Jens Christian Hauge, som formelt ikke hadde noen makt utenom den

¹³⁸ Christensen 1988: 27

som gikk tjenestevei gjennom Berg, men som i praksis var både sjefsarkitekt og pådriver?

Denne vertikale rangordningen er likevel lettere å forholde seg til enn det horisontale planet. Arbeider man innenfor en alminnelig organisasjon, er det enkelt for en ansatt ved en avdeling å ta en telefon til en som arbeider i en annen for å få avklart et spørsmål. Man slår opp i registeret over ansatte om nødvendig, og så bare ringer man. Men hvordan forholdt man seg til andre i en organisasjon hvor telefoner ikke kunne benyttes på grunn av faren for avlytting – og hvor det uansett ikke var noen å ringe, skrive til eller snakke med, fordi ingen utenom en håndfull var ansatt, lønnet eller tilgjengelig i noe register? For øvrig var det en organisasjon hvor man levde i konstant frykt for å bli infiltrert, og det var et absolutt forbud mot å fortelle noen om hva man var involvert i ...

Svaret ser ut til å være at med unntak av det absolutte ledersjiktet i hvert nett, forholdt man seg knapt til andre i det hele tatt. Dette kan illustreres slik: Da en nær bekjent underveis i dette prosjektet sto frem for meg og fortalte at han var Stay Behind-agent på 1980-tallet, oppga han i første intervju at "hårene reiser seg i nakken", fordi "dette har jeg aldri snakket om til *noen!*"¹³⁹ Det han har hatt å fortelle korresponderer godt med andre kilder og etterlater ingen tvil hos meg om at han snakker sant. Men det skyldes også at det er så *lite* han vet. Han har aldri møtt andre agenter, og hans eneste kontakt var en person av høy militær rang som han kjente godt, og som vervet ham. Han fikk vite at han nå var med i "Stay Behind", men hørte aldri om Rocambole, Lindus eller Blue Mix. Instruksene han fikk og kompetansen han hadde plasserer ham med stor sannsynlighet i Lindus. Våpentrening eller andre kurs fikk han ikke, noe som kan forklares med at han allerede hadde en posisjon, kontakter og kunnskaper som kunne blitt nyttige i etterretningssammenheng. Det var åpenbart at hans rolle ville være innenfor innhenting og formidling av informasjon, ikke sabotasje. Dersom "noe skulle skje" – underforstått en sovjetisk okkupasjon, for det var alltid klart for ham at det var scenariet – skulle han møte på et bestemt sted til en bestemt tid. Hvem han i så tilfelle ville møte der, aner han ikke. Derfor hadde han innstudert en dialog som skulle bekrefte at han hadde med rette vedkommende å gjøre.

¹³⁹ Kilden anser informasjonen han gir for å være ufarlig i dag, men samtidig at han bryter både taushetsplikt og lojalitetsbånd ved å gi den. Han ønsker derfor å forbli anonym. Jeg lar av den grunn også være å feste tid eller sted til samtalene med ham, utover at de har funnet sted i 2016.

Et normalt organisasjonskart er dårlig egnet til å beskrive en slik virkelighet. Det vi har å gjøre med, er separate og nærmest hermetisk lukkede nett, hvor deltakerne ikke bare manglet kunnskap om de andre nettene, men også sitt eget. Unntaket var noen få personer på det høyeste nivået, noe som illustrerer betydningen av å ha et opplegg for evakuering av disse sammen med landets politiske ledelse. Stay Behind forutsatte at det fantes et kommandoapparat utenfor landet det kunne tas kontakt med. Det var kun i fredstid beredskapen kunne være styrt fra Norge.

Når vi snart skal gå litt tettere på den praktiske virksomheten innenfor de ulike Stay Behind-nettene, er det altså viktig å ha in mente at det vil gi et visst innblikk i hva et sjikt av ledere og mellomledere med felles bakgrunn fra okkupasjonstiden foretok seg. De var bundet av et fellesskap smidd i krig – av delte opplevelser og oppfatninger, ikke minst av delt patriotisme, som i sum utgjorde en lojalitetens jernring. Men for de mange som gjennom senere tiår ble vervet, var livet som agent en ensom tilværelse. Antakelig hadde agenten, i tillegg til sin lille celle på 2-5 personer, ofte bare én kontakt ”oppover”. Det kunne være den man hadde blitt vervet av, men i det lå også fare for opprulling. Derfor kunne det like gjerne være at man sto i kontakt med en ukjent motpart gjennom kodete beskjeder over radio eller meldinger lagt på avtalte steder. Ellers ingen over, ingen under, og ikke annen kunnskap om andre agenter enn at det i nærområdet fantes håndplukkede menn (kvinner nevnes knapt i kildene) som man ville bli koblet sammen med etter at fienden sto i landet.

Men noen hadde vervet, kanskje uten selv å gi seg til kjenne ved navn, så *noen* visste. Og det betydde at man var under oppsikt – av venn eller av fiende.

5.5. Pionerånd

La oss sette scenen: Vi er midtveis i 1949, og opererer med en deadline 1. januar 1950 for et operativt Stay Behind. Alf Martens Meyer er administrator på mer enn heltid, i nær daglig samspill med Jens Henrik Nordlie (Rocambole), Hans Ringvold (Lindus) og Ingvald Eidsheim (Blue Mix). Dessuten står Ringvold og Martens Meyer hyppig i kontakt med femmannsgruppen, som på sin side både bygger videre på nettverket sitt rundt om i landet og tilpasser det Evangs direktiv. En av tilpasningene er å tone ned fokuset på registrering av kommunister til fordel for det å anskaffe utstyr og våpen for geriljakrig og etterretning bak fiendens linjer. Derfor må penger skaffes til veie – fra patriotiske

bidragsyttere som Rederiforbundet, Arbeidsgiverforeningen, Industriforbundet, Libertas og private bedrifter.¹⁴⁰

Martens Meyer rapporterer omtrent ukentlig til etterretningssjef Vilhelm Evang om fremdriften. Ikke sjelden deltar forsvarsminister Jens Christian Hauge på disse møtene – og ikke bare for å lytte. Hauge dikterer neppe, men har synspunkter på mye. Særlig gjelder det hans hovedinteresse, som er Rocambole. For Evang er det Lindus. Martens Meyer selv må være overalt, men brenner mest for Blue Mix.

Vi behøver nå et mer troverdig øyenvitne til det som foregår enn Christian Christensen, den erkekonserverive ideologen som allerede er i gang med å holde kurs om den kommunistiske trusselen for Stay Behind-rekrutter på Akershus festning. Og det har vi i Stay Behind-agent og historiker Svein Blindheim:

Det var spesielt opplæring i våpen og våpenbruk, sabotasje og geriljatakikk eg skulle drive med, fekk eg vite. At eg var utdanna offiser kunne berre vere bra. I dette hemmelige, halvmilitære apparatet møtte eg altså berre gamle kjenningar.¹⁴¹

Hvilke gamle kjenninger? Jo, nærmest et lite "hvem er hvem" fra motstandskampen:

Det var Nordlie som leidde stabsmøta våre, stort sett utafør hans eiga kontortid. På desse møta summerte vi røynslene frå verksemda og la planar for det vidare arbeidet. Mellom møtedeltakarane var *Jan Baalsrud*, *Birger Strømsheim*, *Arne Engebretsen* og *Erling Sven Lorentzen*. Elles var også *Knut M. Haugland* og *Adolf Harbitz Rasmussen* med. Dei fleste var Linge-karar.¹⁴²

Blindheim var involvert i dette innledende, operative arbeidet i fire år fremover. I begynnelsen foregikk det meste av virksomheten inne på det nedre festningsområdet på Akershus. Men ganske snart ble det behov for større arealer. Da fikk man fritt benytte seg av de store eiendommene i Oslo-marka som hørte til Carl Løvenskiold, samt de

¹⁴⁰ Bye og Sjøe 1995: 53-54.

¹⁴¹ Blindheim 1981: 191

¹⁴² Blindheim 1981: 192-193

private skogsveiene og hyttene hans.¹⁴³ Den forsvarsvennlige godseieren hadde selv kapteins grad og hadde blitt kortvarig internert på Filipstad etter tyskernes angrep i 1940. På hans eiendom, samt på en nedlagt jernbanestrekning utenfor Oslo, kunne fremtidige sabotører få praktisk og realistisk opplæring i sprengning av broer og damanlegg, sperring av veier og uskadelliggjøring av kraftstasjoner. Opplæringen ble gitt av instruktører med egen erfaring fra tilsvarende aksjoner under okkupasjonen.

Hvem var rekruttene? I første rekke unge menn plukket ut av det nettverket av Linge-veteraner som ble mobilisert ute i distriktene nettopp med dette som formål. Navnene på aktuelle gruppeleder kandidater ble så sendt til staben i Oslo. Derfra gikk de, dersom ingen hadde innvendinger, videre til kontroll hos Overvåkningspolitiet, hvor både kandidatene og deres familier ble undersøkt. Det var imidlertid sjelden politiet fant noe å innvende. Blindheim setter det i sammenheng med den politiske orienteringen både hos de rekrutterende og de rekrutterte. Hans tese er at flertallet i et allerede konservativt dominert Kompani Linge gled ytterligere mot høyre i årene etter krigen, drevet både av det nye fiendebildet og ønsket om å styrke Forsvaret i forkant av en ny krig. Resultatet ble en betydelig politisk skjevhet i rekrutteringen til Stay Behind. "Dei vi rekrutterte i mi tid lå til dels langt ute på høgresa i det politiske spekteret", skriver Blindheim, altså "i miljø der militærvesen, patriotisme, nasjonalisme og antikommunisme alltid har stått sterkt".¹⁴⁴ Å rekruttere kommunister var selvsagt helt utelukket, sosialister likeså, mens sosialdemokrater måtte inneha betydelige formildende kvaliteter for å være aktuelle. Også hos Overvåkningspolitiet var man overveiende opptatt av den kommunistiske trusselen, og derfor lite tilbøyelige til å underkjenne kandidatene som Linge-veteranene hadde håndplukket.

Det vil imidlertid være feil å slutte ut fra dette at Stay Behind-organisasjonen som sådan var "høyrevridd" fra begynnelsen av, dersom man med dette mener noe utover normalt akseptert konservatisme. Slike innslag fantes, som i tilfellet med Christian Christensen. Men betegnelsen passer ikke på de tidlige lederne av Blue Mix, Lindus eller Rocambole, ei heller på Martens Meyer – og åpenbart verken på Jens Christian Hauge eller Vilhelm Evang. Derimot er det grunnlag for å si at disse utgjorde det moderate ankerfestet i en organisasjon som for en stor del ble rekruttert fra og appellerte til personer som politisk lå til høyre for dem selv. Dette var klart tilfelle når det gjaldt den

¹⁴³ Bye og Sjøe 1995: 56

¹⁴⁴ Blindheim 1981: 196–197

økonomiske eliten i Lien/Platou-gruppen som Evang tok styringen over. Men ifølge Blindheim gjaldt det også på agentnivå.

Når man hadde en godkjent gruppeleder, ble det vanligvis hans ansvar å foreslå de øvrige kandidatene i gruppen. Disse måtte så underlegges den samme kontrollen hos Overvåkningspolitiet – som regel med det samme resultatet. Deretter gjennomgikk gruppelederen og personen utpekt som telegrafist "førstekurs" på Akershus og ute i Nordmarka. Dette tok to-tre uker, og ble enkelt forklart for familie og arbeidsgivere med at man var på repetisjonsøvelse, befalskurs eller andre militære kurs, behørig dokumentert gjennom militære innkallingsbrev. Rekruttene vendte så tilbake til sine egne distrikter for å konsentrere seg om opplæring og trening i sine egne grupper. Denne aktiviteten pågikk konstant og i stadig økende omfang fra våren 1950, med det klare målet om at hele landet skulle være tilfredsstillende dekket av slike grupper.¹⁴⁵

Telegrafistene sto i en særstilling. Mer enn noen andre agenter utgjorde de ryggraden i Stay Behind-konseptet, og ble derfor fulgt tett av Martens Meyer.¹⁴⁶ Å kunne kommunisere i kode over radio var uten sammenligning den mest effektive metoden man hadde for å være i kontakt med ledelsen etter at den var evakuert til England. Samtidig våget man ikke å gjøre bruk av personell som allerede hadde utdanning eller erfaring som telegrafister, da man vurderte det slik at disse allerede ville være kartlagt av Sovjetunionens etterretning. Den eneste muligheten var derfor å utdanne Stay Behind-gruppens telegrafister fra grunnen av, noe som ble gjort inne på Akershus festning. Her lærte man ikke bare morse-alfabetet, men også om bruk og stell av det tekniske utstyret, samt hvordan det skulle holdes skjult. Det ble gjort opptak av den enkelte, slik at måten de signaliserte på – deres ufrivillige, personlige "signatur" – ville kunne verifiseres. Selv ble de instruert om at kun meldinger som inkluderte en avtalt "nasjonal kode" skulle aksepteres som ekte. Var den feil eller ikke-eksisterende, skulle man gå ut fra at den man kommuniserte med hadde onde hensikter og neglisjere det som ble mottatt derfra.

I likhet med gruppelederne ble telegrafistene bedt om å bruke fiktive identiteter under kursingen, samt å legge om dialektene. Også all annen personlig informasjon – som hvor man kom fra, familieforhold, utdanning og sivil arbeid – skulle man tie om. Når man senere ble innkalt til nye kurs eller øvelser, var gruppene som regel satt

¹⁴⁵ Blindheim 1981: 197

¹⁴⁶ Bye og Sjøe 1995: 56

sammen slik at deltakerne var nye for hverandre. Etter intensive kursperioder fikk særlig telegrafistene oppgaver å løse hjemmefra, så som å lytte, nedtegne og selv sende beskjeder på bestemte frekvenser til bestemte tidspunkter.

I mindre målestokk begynte utlevering av materiell straks gruppene kom på plass rundt omkring i landet: Hans Ringvold tidfester den første leveringen – forkledd som hans egen sommerferie til Nord-Norge med familie og lastebil – til sankthansaften 1948.¹⁴⁷ På lastep Janet hadde han da cirka 25 ryggsekker som skulle distribueres til gruppeledere rundt omkring i landet. Disse inneholdt, foruten det man behøvde for å klare seg ute i terrenget, blant annet kikkert, radiomottaker, peileapparat, kart og chifferutstyr for koding av meldinger. Noen ganger også våpen.

På et møte mellom norsk, britisk og amerikansk etterretning i oktober eller november 1950 ble utplassering av depoter satt i sammenheng med raskt økende krigsfare etter utbruddet av Koreakrigen.¹⁴⁸ Fra sommeren 1951 begynte man derfor for alvor med utkjøring av utstyr til plassering i hemmelige depoter – kalt "dumper" – landet rundt.¹⁴⁹ Skalaen var nå en helt annen enn tidligere, både når det gjaldt antallet grupper og materiellet de ble utstyrt med. Nå kunne ett depot utgjøre et lastebillass i seg selv – transportert umerket langs norske landeveier. Innholdet varierte, men bestod ifølge agenter intervjuet av Bye og Sjøe gjerne av våpen (håndvåpen og tidvis granatkastere og panservernraketter), ammunisjon, plastisk sprengstoff, telt, proviant, primuser, klær, skiutstyr og medisiner, herunder narkotiske stoffer som amfetamin, Valium og Vival.¹⁵⁰ Disse er ikke ukjente i forbindelse med krigføring: amfetamin som oppkvikkende og skjerpene, diazepam (virkestoffet i Valium og Vival) angstdempende og beroligende.

Med slike mengder av utstyr var det en utfordring å plassere depotene, og Blindheim bisto ofte den lokale Rocambole-lederen med dette.¹⁵¹ Beliggenheten kunne være svært forskjellig fra sted til sted. Mange depoter lå i nord, og da kunne det bære innover vidda med beltegående kjøretøy. Noen ble plassert ved strategiske punkter, for eksempel en fabrikk eller kraftstasjon. Andre lå i en steinrøys utenfor allfarvei. Arbeidet med utplasseringen var uansett ofte tungt og krevende – ikke minst fordi utstyret måtte

¹⁴⁷ Bye og Sjøe 1995: 51

¹⁴⁸ Riste og Moland 1997: 81

¹⁴⁹ Blindheim 1981: 194

¹⁵⁰ Bye og Sjøe 1995: 105

¹⁵¹ Blindheim 1981: 197

losses og lagres uten at noen fattet mistanke, og skjules slik at det ikke ville bli funnet av forbigående. I regelen var det bare den lokale gruppelederen som skulle vite hvor depotet lå, men han hadde forbud mot å oppsøke det uten ordre. For det tilfelle at noe skulle tilstøte ham, ble stedet fotografert og arkivert hos staben.

Så langt Rocambole. Kildene tier om hva som foregikk innenfor Blue Mix i dette tidsrommet. Men hva med Lindus? Her finnes interessant informasjon hos sivilingeniør Per Røed, mannen som i 1948 hadde sendt sitt notat til Hauge med idéer til en beredskapsorganisasjon. Dette er nok en mann Hauge har kjent bedre enn den korte kommentaren til Evang kunne tyde på. Røed var nemlig forhenværende operativ leder for AKS.13.000 (ofte forkortet AKS 13), Milorgs sabotasjegruppe i Oslo og omegn. Den var opprettet i 1944 av Svein Blindheim, gruppens første sjef, og besto stort sett av agenter Blindheim selv hadde lært opp. Uten å ha sortert direkte under Kompani Linge, hadde Røed også utført oppdrag for dem som såkalt "acting soldier".¹⁵² Vi kan nesten se bort fra at Milorg-lederen Hauge ikke skal ha hatt godt kjennskap til den ansvarlige for sin største sabotasjegruppe. Jeg nevner dette for å vise at Blindheims betegnelse "gamle kjenninger" neppe er noen overdrivelse. Samtidig illustrerer det at den norske motstandsbevegelsens "vanntette skott" hadde vært langt mer av et ideal enn en realitet. Motstandens menn bar mange hatter, både under og etter krigen. Her er en av Per Røeds: Fredssommeren 1945 var han, tjueseks år gammel, først livvakt for medlemmene av kongehuset, deretter Quislings livvakt under rettssaken mot ham i 1945. På bilder ses han ofte sittende på benken bak Quisling. Etter dommen ble han forespurt av politiinspektør Lars L'Abée-Lund om å lede eksekusjonspelotongen. Han avslø.¹⁵³

Per Røed har i sine memoarer, publisert i 1988, gitt et lite innblikk i sitt klandestine arbeid. Kapitlet "Mitt liv etter krigen" teller seks sider, og to av disse er viet til hans 35 år innenfor hemmelig militær etterretning. Det fremkommer der at gruppen Røed hadde planer om i 1948 faktisk ble en realitet. Den fikk navnet "Base" og inngikk fra 1950 til 1980 som en hemmelig elitegruppe i Heimevernet i Oslodistriktet, med Milorg-karene Rolv Enge og Tor Pedersen som ledere etter at Røed ble rekruttert til Stay Behind.¹⁵⁴ De cirka 150 medlemmene var i stor grad sabotører fra Milorg. Det ideologiske slektskapet til Stay Behind er klart, men noen direkte forbindelse har ikke

¹⁵² Blindheim 1981: 193

¹⁵³ Røed 1988: 9

¹⁵⁴ Røed 1988: 129-130

latt seg påvise – med Røed selv som et åpenbart og vesentlig unntak. Det var Kompani Linge-klubbens medlemmer som sto i føringen for den okkupasjonsberedskapen som var under utvikling under oppsyn av forsvarsminister Hauge og etterretningssjef Evang.

Improviseringen og de uklare skillelinjene på det høyere nivået i Stay Behind, kommer klart frem i Røeds beskrivelse av det han var med på. Her om de første årene:

Før jeg forlot "Base" ble jeg vervet til den militære etterretningstjenesten, hvis sjef den gang var oberst Vilhelm Evang. Jeg hadde flere samtaler med ham. De første årene jobbet jeg mest på industriell sektor og intervjuet de fleste av datidens toppdirektører. Jeg reiste meget og fikk besøke store deler av Norges industri. Det vi arbeidet med i 50-årene, var å redusere skadene ved en eventuell, fremtidig okkupasjon av Norge.¹⁵⁵

Dette lyder klart som Lindus-arbeid i forlengelsen av virksomheten til Lien/Platou-gruppen, som hadde gjort seg store bekymringer med tanke på hva innenlandske kommunister på arbeidsplassene kunne få av betydning ved okkupasjon. Her gjaldt det etter beste evne å vaksinere all økonomisk aktivitet mot det kommunistiske virus. Kontrasten til Blindheims opplæring av sabotører og arbeidet med å utplassere depoter i terrenget er stor, og demonstrerer noe av spennvidden i de norske Stay Behind-aktivitetene. Dette gjenspeiles i at en annen del av virksomheten til Røed var alt annet enn skrivebordsorientert:

Vi i staben drev også militære øvelser til lands og til vanns. Blant annet tok vi opp en ubåt utenfor landstedet vårt i Risør. Vi tok imot fallskjermslipp på fjellet og hadde nattlige raids i vestlandsfjorder med lynraske motortorpedobåter. For å si det på en annen måte – vi bygget opp landets forsvar etter et noe ukonvensjonelt mønster.¹⁵⁶

Når Røed like etter legger til at " vi holdt spioner under oppsikt", indikerer det nettopp at på stabsnivå smeltet de i utgangspunktet separate nettene sammen til én organisasjon som forente temmelig forskjellige oppgaver. Det var for øvrig i Rocambole Røed selv

¹⁵⁵ Røed 1988: 130

¹⁵⁶ Røed 1988: 130

regnet seg som hjemmehørende frem til han trakk seg ut av de hemmelige tjenestene i 1980, med majors grad.

5.6. Overvåkning av kommunister

Blandet Stay Behind seg inn på den sivile etterretningens område og overvåket norske kommunister? Svaret på det spørsmålet er ja. Lien/Platou-gruppen var i gang med slik registrering før Evangs inngripen, og direktivet hans må forstås slik at han ville at dette arbeidet skulle fortsette.

Den 2. mai 1949 rapporterte nettleder Ringvold til Evang at "K-registeret" nå var opprettet og hadde cirka 500 oppføringer. Uken etter hadde dette økt til 2000.¹⁵⁷ I litteraturen blir det oppgitt at registeret i 1950 var kommet opp i mellom 20000 og 30000 navn, men kildegrunlaget er uklart.

I 1950 fikk politiets overvåkningstjeneste betydelig økte ressurser, og kom også på det rene med at den militære etterretningen drev kommunistregistrering. Dette førte til konflikt, og resultatet ble at registreringen i regi av det som da var blitt Lindus offisielt stoppet opp. Foruten at det var politiet som hadde ansvaret for overvåkingen i Norge, var kommunistregistrering åpenbart vanskelig å kombinere med forutsetningen om at Lindus ikke skulle være i aktivitet i fredstid. To begrunnelser som ble oppgitt overfor politiets overvåkningstjeneste, var at et slikt kartotek var viktig som en del av bedriftsvernet dersom landet skulle bli okkupert, samt for å hindre at kommunister ble inkludert ved en mobilisering i Forsvaret. Etter at kartoteket var opprettet, ville vedlikeholdet av det kreve en betydelig mindre innsats, og ville eventuelt også kunne overlates til politiet. Bergh og Eriksen mener at i praksis drev overvåkningspolitiet og den militære etterretningen parallell registrering av kommunister gjennom store deler av 1950-tallet.¹⁵⁸

Det er uklart hvor Lindus-arkivet ble av, men sannsynligvis ble det samordnet med etterretningens øvrige kommunistarkiver. Sterke indikasjoner finnes på at Lindus-agenter, muligens også agenter i de andre nettene, fortsatte å melde i fra om kommunister i sine nærområder.¹⁵⁹ Denne informasjonen ble så oversendt til – eller i det minste delt med – politiet. Denne virksomheten kan ha vært mer et utslag av en mentalitet som tilsa at de var i kontinuerlig kamp mot kommunismen, enn en pålagt

¹⁵⁷ Lund-rapporten: 874

¹⁵⁸ Bergh og Eriksen 1998 bd. 1: 215-218

¹⁵⁹ Bye og Sjøe 1995: 92

oppgave som fulgte det å være agent. Samtidig er det et eksempel på at å ha et nett for *etterretning* som er sovende i fredstid, sannsynligvis er en umulighet. En geriljagruppe kan velge å bevæpne seg eller ikke. Men en gruppe som baserer seg på kunnskap kan ikke velge å ikke vite, og vil være til liten nytte om den våkner uten kunnskap den dagen fienden står i landet. Aktiviteten når det gjaldt kommunistregistrering var sannsynligvis både begrenset i utgangspunktet og fallende gjennom årene, men den ble ikke plutselig avsluttet i 1950. Det står altså ikke til troende at Lindus overhodet ikke var i aktivitet i fredstid, og kartleggingen av kommunister er et eksempel på det.

5.7. Nettene blir operative

Når hadde Norge et fungerende Stay Behind-program? Ikke i 1946, 1947 eller 1948, som var år da idéen om en hemmelig okkupasjonsberedskap gradvis ble konkretisert. Det er 1949 som er handlingens år, men da i betydningen av at planene realiseres, ikke at de har nådd et stadium hvor resultatet kan være til praktisk nytte.

Ser vi først på Lindus, så rapporterte Hans Ringvold i mai 1949 at Lien-gruppen var godt i gang med arbeidet. Distriktsnettets med sjef, nestsjef og agent – én av disse måtte rimeligvis bli opplært som telegrafist – var under utbygging i nærmere førti distrikt. Utgiftene ble i det minste delvis dekket av fondet som Platou hadde samlet inn.¹⁶⁰ Går vi så ett år frem, til sommeren 1950, var rapporten fra Ringvold fortsatt at Lindus var under oppbygging. Men "Gruppe 27" var nå etablert, og hadde som oppgave å drive etterretning på okkupert område. Det samme gjaldt en "Gruppe 33" for rapportering om fiendtlige skip og fly, samt "Gruppe 45" for rapportering av meteorologiske data. "Gruppe 74" var etablert for evakuering – sannsynligvis med tanke på pårørende til dem som skulle evakueres gjennom "Blue Mix". Kanskje viktigst av alt: 40 radiosendere var nå utplassert i det sørlige Norge.¹⁶¹ Andre prosjekter lå fortsatt på tegnebrettet. Blant disse var "Gruppe 134" for infiltrasjon av kommunistiske organisasjoner. Disse planene ser imidlertid ut til å ha falt bort da de ville krevd et operativt nett i fredstid og dermed ikke var en naturlig del av Stay Behind.¹⁶² De hørte dessuten mer inn under den sivile overvåkingen, som på denne tiden ble kraftig opprustet under Asbjørn Bryhns ledelse.

¹⁶⁰ Riste og Moland 1997: 37

¹⁶¹ Riste 2007: 1009

¹⁶² Riste og Moland 1997: 84-86

Hva med Blue Mix? Kildene har lite å fortelle. Av karakter var imidlertid dette en virksomhet som kunne bli svært kostbar – våpenarsenaler og bruken av ubåt i øvelser er eksempler på det. Samtidig kunne den også fungere på rimeligste vis. Både lederen Ingvald Eidsvik og Martens Meyer hadde erfaring fra Shetland-Larsens transporter mellom Norge og Shetland på fiskeskøyter. Selv om det var et poeng å ikke benytte kjente loser, var lærdommen fra okkupasjonstiden nyttig. Fiskeskøytene var et naturlig startpunkt også for Blue Mix, i likhet med det å benytte skip i handelsflåten, og behøvde ingen store investeringer.¹⁶³ Dessuten skulle verken båter over eller under vannet kjøpes inn og *eies* av Blue Mix; det viktige var å kunne trekke på hemmelige allianser i, men helst utenfor, Forsvaret. Når dette også var en virksomhet Martens Meyer både var særlig opptatt av og som sjømann hadde særlige forutsetninger for, er det sannsynlig at Blue Mix tidlig var operativt *i liten skala*, og så bygget videre på dette gjennom store deler av 1950-tallet. Her vil det også avhenge av hva man legger i begrepet operativt. Dersom det betyr å få smuglet en nedskutt alliert pilot eller en håndfull viktige personer ut av landet, hadde Eidsvik og Martens Meyer kontakter som raskt kunne ordnet dette både før og etter 1950. Dersom det handlet om å evakuere Kongehuset, regjeringen og viktig deler av både statsapparatet og den økonomiske eliten – samt de pårørende som kunne bli brukt som gisler – er det liten grunn til å tro at beredskapen noen gang ble tilfredsstillende. Derimot ble den etter hvert *omfattende*, med planlagte ruter over land og vann – noen også via fly – utstyrt med egne depoter med klær, mat og andre nødvendigheter. Dessuten måtte avtaler være på plass for bruk av øremerkede fremkomstmidler fra forhåndsbestemte utskipningssteder, enten transporten skulle gå på hjul, kjøll eller vinger.¹⁶⁴ I tillegg påtok man seg etter hvert også å bistå svensk Stay Behind dersom de så behov for evakuering gjennom Norge.¹⁶⁵ Martens Meyer opplyste til redaktør Christensen at hovedsentralen for virksomheten var Statens Husmorskole på Stabekk, med Haukeliseter som knutepunkt for ulike ruter til havner fra Haugesund og nordover.¹⁶⁶ Fra en sped start må Blue Mix etter hvert ha blitt en ganske kostbar affære for dem som plukket opp regningen. Hvem det var blir tema for senere spekulasjon, siden Ristes leting i etterretningens arkiver ikke har funnet informasjon som tyder på at det var etterretningen selv før en gang utpå 1960-tallet.

¹⁶³ Christensen 1983: 35

¹⁶⁴ Bye og Sjøe 1995: 93

¹⁶⁵ Christensen 1983: 34

¹⁶⁶ Christensen 1983: 35

Mest vet vi om fremdriften innenfor Rocambole, siden Riste der *har* funnet spredte informasjonen i arkivene som kan sammenstilles til et relativt sikkert bilde.¹⁶⁷ Det som da avtegner seg, er at man tidlig i 1949 hadde et fastsatt mål om at et ferdig utbygget Rocambole kom til å innebære førti grupper, hver av disse på fem menn. Gruppene skulle spres over hele landet, men med en overvekt i nord, og da særlig i Finnmark. Hver av gruppene måtte få sitt eget hemmelige lager lagt ut i terrenget. Man brukte vekselvis den engelske betegnelsen "cache" eller norske "dump" på disse lagrene. De skulle inneholde sprengstoff, våpen, ammunisjon, proviant, personlig feltutstyr og sambandsmateriell, og kunne variere noe ut fra lokale behov. Depotene måtte være av en viss størrelse, da forutsetningen var at de skulle kunne være til nytte gjennom tolv måneders okkupasjon.

Realiteten i slutten av 1949, var at ni gruppeledere og syv telegrafister i Rocambole hadde fullført sine kurs. Et knapt halvår senere, i april 1950, flyttet staben for Rocambole til sitt eget hus – det beskrives vekselvis som brakke – i Smestadleiren i utkanten av Oslo.¹⁶⁸ Staben besto av åtte personer, men var forutsatt å bli doblet ved mobilisering. Den var inndelt i seksjoner for samband, operasjoner, etterretning, opplæring, personell og forsyninger. Stabsmøter ble i denne perioden holdt ukentlig eller oftere, gjerne med Vilhelm Evang selv til stede. Også Jens Christian Hauge deltok ved noen anledninger, men på langt nær så ofte som under den tidligste fasen. Det første stabsmøtet han var til stede på i 1950, ser ut til å ha vært den 8. august. Da ble særlig Rocamboles situasjon i Finnmark diskutert. Rekrutteringen av agenter gikk tregt der oppe – visstnok fordi de fleste som var aktuelle allerede var involvert i etterretningen!

At Hauge deltok i august, var neppe tilfeldig. Koreakrigen hadde brutt ut i juni, og i NATO ble risikoen for en ny storkrig vurdert som høy. I et møte i Forsvarsrådet i juli hadde utenriksminister Halvard Lange vurdert det slik at krigsfaren også for Norge nå hadde økt betraktelig, en oppfatning Hauge klart delte, men også advart om at det nå var viktig å unngå å provosere Sovjetunionen. Den logiske følgen var at å styrke ethvert *defensivt* tiltak ville være av det gode. Okkupasjonsberedskapen – og da spesielt Rocambole – passet inn i det bildet.

¹⁶⁷ Riste og Moland 1997: 40-42 og 79-84

¹⁶⁸ Bye og Sjøe 1995: 96. I 1958 flyttet den samlede staben for Stay Behinds tre nett til Thomas Heftyes gate 6 i Oslo, og i 1974 til Etterretningsstabens kontorer i Platous gate. (Lund-rapporten 1996: 877)

Presset for å få på plass en operativ organisasjon økte ytterligere etter et møte mellom ledelsen for norsk Stay Behind, CIA og MI6 i månedsskiftet oktober/november. Dette vil snart bli omtalt nærmere, men det viktige her er at det var full enighet om at utplassering av depoter til gruppene i Nord-Norge måtte prioriteres høyt. Det indikerer at den norske delegasjonen kanskje ikke overfor de utenlandske tjenestene la stor vekt på at også rekrutteringen var en utfordring. Men på slutten av året nærmet det seg krisestemning innenfor Rocambole, etter at en flysoldat begikk sabotasje ved å sprengte et ammunisjonslager på Bardufoss flystasjon den 15. november. Ikke fordi det var indikasjoner på at Sovjetunionen på noen måte sto bak – annet enn muligens som ideologisk inspirasjon – men fordi det var en påminnelse om at beredskapen fortsatt ikke var på plass. I desember utarbeidet en stabsoffiser i Rocambole en rapport som viste at problemet ikke lenger var utstyr, men rekruttering for gruppene fra Saltfjellet og nordover. Dette måtte ordnes før utstyr som sto på lager kunne utplasseres.

Ett år senere, i november 1951, kunne staben i Rocambole rapportere at det trettende grunnkurset straks ville være ferdig. Da ville man ha utdannet 27 gruppeledere, 27 telegrafister og 17 "tredjemenn". Disse sto nå i tur for tilleggsopplæring i månedene fremover, samtidig som nye rekrutter skulle inn for grunnleggende opplæring. Imidlertid var depotene i Nord-Norge nå på det nærmeste på plass. Dessuten var de første radiosenderne mottatt og sendt videre til de fire gruppene i Finnmark. Ved inngangen til 1952 så Hauge meget positivt på tilbakemeldingene han hadde fått, og ga Rocambole skryt for innsatsen. Tre måneder senere gikk han av som forsvarsminister.

Midtveis inn i 1952 oppsto imidlertid igjen en viss krisestemning. Ettersom gruppene begynte å bli klarmeldt og ble utstyrt, hadde staben i Rocambole det siste halvåret arbeidet med å definere nærmere hvilke oppgaver de skulle ha. De hadde indentifisert og fordelt sabotasjemål innenfor fem kategorier: 1. Radarinstallasjoner, 2. Flyplasser, 3. Kommunikasjonslinjer og -middel, 4. Drivstoff og 5. Industri. Det var imidlertid behov for mye informasjon om hvert individuelt mål – ikke minst kart – og Forsvarsstab II hadde ikke på langt nær klart å fremskaffe det nødvendige materialet. Særlig gjaldt dette mål som lå i Nord-Norge. I Rocambole ble det nå fortvilt over forsømmelsene fra høyere hold, og stilt spørsmål ved om man noensinne kom til å bli operative.

Imidlertid var det fortsatt fremdrift. Høsten 1952 var det etablert til sammen 32 grupper innenfor Rocambole, bestående av til sammen 91 personer. Gruppene fordelte seg slik: Finnmark 4, Nordland og Troms 6, Trøndelag 4, Vestlandet 4, Sørlandet 4, Østlandet 7 pluss tre i osloområdet. Gruppene i Nord-Norge ble rapportert å ha fått 80 prosent av utstyret sitt eller mer, mens det øvrige landet lå på lavere enn 80 prosent. Radiosendere var på plass, men var ikke operative siden blant annet krystaller og koder fortsatt manglet. Man forventet at dette skulle være ordnet innen utgangen av året. Mengden av utstyr som skulle distribueres var betydelig: 30 tonn var for lengst passert. Sentrallageret man skyflet utstyret inn i og ut av på vei til gruppene rundt omkring i landet, var for øvrig *virkelig* sentralt: Det lå ikke på militært område, men i en bunker i Cort Adelers gate i Oslo. Man så gjennom fingene med at dette ikke var et ideelt sted å oppbevare plastisk sprengstoff.

Oppsummert var situasjonen ved utgangen av 1952 sannsynligvis denne: Blue Mix var operativt, men neppe i stand til å foreta evakuering i stor skala. Lindus var operativt, men fortsatt under utvikling. Rocambole var *ikke* operativt, men hadde endelig målstreken i sikte. Når Lund-rapporten forteller at "Sabotasjenettet var ferdig organisert i 1952, med 40 grupper á 5 mann", er det altså misvisende.¹⁶⁹

Kanskje som et tegn på at "gründerperioden" nå var over, kom de første lederskiftene i nettene. Det nøyaktige tidspunktet da Ingvald Eidsheim trakk seg og Kompani Linje-mannen Gunnar Bjålie overtok Blue Mix, er dog ukjent og i kildene ikke angitt med nærmere tidsbestemmelse enn "tidlig".¹⁷⁰ Men det var omkring 1952 Jens Henrik Nordlie takket av som leder av Rocambole. Ny sjef der ble major Sven Ollestad, nok en mann fra Kompani Linge.

Etableringen av de tre hemmelige nettene hadde kostet langt mer enn det som kunne dekkes av en årlig overføring på 100 000 kroner fra Forsvarsdepartementet "til spesielle formål", samt private bidrag til Lien/Platou-gruppen. Rundt 1950 gikk cirka 50 prosent av det militære norske etterretningsbudsjettet til okkupasjonsberedskapen.¹⁷¹ Særlig mye mer penger var neppe å hente over offentlige budsjetter, om det hele skulle kunne holdes hemmelig. Stay Behind-programmet behøvde flere – og rikere – onkler. Hvem var disse, og på hvilke måter bidro de?

¹⁶⁹ Lund-rapporten 1996: 875

¹⁷⁰ Bye og Sjøe 1995: 94

¹⁷¹ Riste og Moland 1997: 81

6. Interludium: Norsk Stay Behinds forbindelser til MI6, CIA og NATO

Under den kalde krigen sto to ideologier mot hverandre, representert ved to supermakter som delte resten av verden i kategoriene "med oss" og "mot oss". Svært få land, om noen, kunne bli værende i en mellomposisjon. Norge valgte NATO. Sverige og Sveits valgte på papiret nøytralitet, men det var ikke USA de etablerte en okkupasjonsberedskap mot.

Om fremmede makter var involvert i norsk Stay Behind lar seg meget raskt besvare. Men i dette kapitlet skal jeg også gjøre rede for hvilken innflytelse de hadde, samt hvordan de var med på å gi Stay Behind et formelt og reelt eksistensgrunnlag.

6.1. Strategiske allianser

I januar og februar 1948 var forsvarsminister Jens Christian Hauge i dialog med USAs forsvarsattacheer ved ambassaden i Oslo om hvilken hjelp Norge kunne forvente dersom en ny krig brøt ut.¹⁷² Selv om dette kanskje ikke var ment slik, ble det av amerikanerne oppfattet som at Norge slo alarm – særlig etter kommunistenes kupp i Tsjekkoslovakia og Sovjetunionens "tilbud" til Finland om en forsvarspakt.¹⁷³ Fra Norges sendemann i Warszawa, minister Alfred Danielsen, kom det den 7. mars melding om at man måtte regne med at "Sovjet-Samveldet ville gå løs på Norge når det hadde sluttet sin aksjon mot Finland".¹⁷⁴ Disse hendelsene inntraff bare uker etter Hauges samtaler med forsvarsattacheene, og førte til at også utenriksminister Halvard Lange gikk helhjertet inn for et samarbeid med britene og amerikanerne. Hauge presset derfor på, og ville ha bekreftet i klartekst at sovjetisk okkupasjon av Norge ville utgjøre et *casus belli* og trekke USA og Storbritannia inn i en krig. Noe klart svar kom likevel ikke fra amerikanerne, og heller ikke fra britene, som fortsatt var Hauges foretrukne allierte. Det britene visste, i motsetning til Hauge, var at de ikke hadde ressurser å forsvare Norge med, og derfor heller ikke burde love å gjøre det.

Britene var dessuten opptatt på annet hold, spesifikt med en allianse og gjensidig forsvarspakt bestående av Storbritannia, Frankrike, Nederland, Belgia og Luxemburg. Denne forløperen til NATO ble stiftet i Brussel 17. mars 1948 og gikk under navnet Vestunionen. I pakten inngikk et samarbeid mellom landene som fikk betegnelsen Western Union Clandestine Committee (WUCC). En av oppgavene var her å koordinere

¹⁷² Riste og Moland 1997: 27

¹⁷³ Njølstad 2008: 332

¹⁷⁴ Bergh og Eriksen 1998 bd. 1: 154

medlemslandenes Stay Behind-programmer. Som tidligere nevnt kom innspill til hvordan dette burde gjøres i form av et memorandum fra CIAs ekspert Frank Wisner datert 29.10.1948. Dermed har det blitt etablert en forbindelse på strategisk nivå mellom USA og Europa – spesifikt gjennom CIA og WUCC – når det gjelder den hemmelige okkupasjonsberedskapen.

Churchill selv bidro til klarhet under et besøk i Oslo i mai 1948. Var det ikke for at amerikanerne hadde monopol på atombomben, mente han, ville Sovjetunionen allerede ha tatt over Europa minst frem til den engelske kanalen. Norge burde derfor "let Sweden go to hell" og søke seg inn i Vestunionen.¹⁷⁵ Kun USA kunne garantere norsk sikkerhet. På grunn av Norges beliggenhet, med grense både til Atlanterhavet og Sovjetunionen, var dette også noe amerikanerne hadde interesse av å gjøre.

Selv om Jens Christian Hauge helst ville ha med seg Sverige og Danmark inn i en forsvarsallianse, var han lydhør for Churchills tanker. Det var stormaktsgarantien i seg selv som var viktig for Norge, ikke om den også omfattet nabolandene. For Gerhardsen var det annerledes. Den dagen Churchill kom til Oslo, var statsministeren kommet tilbake fra Stockholm med et forslag til regjeringen som trakk Norge langt i retningen av fortsatt nøytralitet – og han var blitt nedstemt av sitt kollegium. Under avskjedsmiddagen for Churchill noen dager senere holdt Kongen tale for både gjester og regjering. Blant de prominente var det kun statsministeren som manglet: Han lå deprimert bak nedrullede gardiner på Kristi Rolighed.

Norge ønsket – og behøvde – en garanti fra USA. Men gitt en motstrebende statsminister, hva kunne forsvarsminister Hauge tilby i bytte mot garantien? Et viktig svar var Stay Behind, som ifølge Olav Njølstad utgjorde både "en milepæl" og "en katalysator" i forholdet mellom etterretningen i USA, Storbritannia og Norge.¹⁷⁶ Men mer enn det: Etter at Frank Wisner, nå sjef for CIAs hemmelige operasjoner, og kommende CIA-sjef Richard Helms besøkte Hauge i Oslo høsten 1949, ble Hauge endelig overbevist om at Churchill hadde hatt rett. Det var USA han måtte orientere seg mot. Amerikanerne forsto på sin side at Hauge ikke var den venstrevridde nesten-kommunisten deres dårlige etterretning hadde indikert.¹⁷⁷

¹⁷⁵ Njølstad 2008: 347

¹⁷⁶ Njølstad 2008: 395

¹⁷⁷ Njølstad 2008: 395

Hvilken nytte kunne så CIA ha av å samarbeide med Norge om en okkupasjonsberedskap som tross alt skulle verne *norsk* territorium? Olav Njølstad peker særlig på Rocambole:

For det første var ROC et dristig tiltak, i tråd med amerikansk tenkning og lynne. Det ga prestisje i Washington å være med på dette. ROC fjernet dertil enhver tvil om at norske myndigheter var innstilt på å kjempe videre, selv om landet ble okkupert. Sist, men ikke minst, ble amerikanerne overbevist om at Norge kunne bidra til å få i stand tilsvarende Stay behind-nettverk i Finland og Sverige.¹⁷⁸

Dette er i og for seg gode grunner, og hører med i bildet. Men vi har nå kommet frem til et tidspunkt hvor både Norge og USA nylig har vært med å stifte NATO. NATO brakte ikke bare med seg sin artikkel 5, bestemmelsen om at et angrep på ett medlem var å anse som et angrep på alle, og dermed forpliktet hvert medlem til å stille opp militært. Også kravet om at hvert enkelt medlemsland skulle ha en okkupasjonsberedskap – basert på Wisners memo – fulgte med stor sannsynlighet med fra Vestunionen. Bekreftelsen på dette kom da oppfølgingen (ikke opprettingen) av disse programmene ble lagt under NATOs nyopprettede "Clandestine Planning Committee" (CPC). Det skjedde i august 1951, etter initiativ fra NATOs øverstkommanderende i Europa (Supreme Allied Commander Europa – SACEUR).¹⁷⁹ USA, Storbritannia og Frankrike utgjorde komiteens faste medlemmer. Omtrent samtidig opprettet NATO en "Special Projects Branch" (SPB) ved hovedkvarteret sitt utenfor Paris. Denne avdelingen fungerte blant annet som en sentral for koordinering og læring mellom de ulike landenes Stay Behind-programmer. Olav Riste er imidlertid klar på at det ikke var slik at NATO gjennom disse fora kunne styre de hemmelige tjenestene i hvert enkelt land.¹⁸⁰ Dette bekreftes av Ganser, som gir tallrike eksempler på at Stay Behind-organisasjoner valgte hvordan og hvor mye de ønsket å samarbeide med CPC og SPB, og dessuten kunne være selektive i hvilken informasjon de viderebrakte dit.

Norge var som sagt det eneste NATO-landet med grense til Sovjetunionen, og det ville vært en underlig prioritering om ikke USA som viktigste NATO-garantist hadde vist

¹⁷⁸ Njølstad 2008: 395-396

¹⁷⁹ Riste og Moland 1997: 86

¹⁸⁰ Riste 2014: 52

spesiell interesse for oppbyggingen av Stay Behind her. Mulighetene for at dette samarbeidet kunne utvides til andre deler av etterretningen, må også ha vært en nærliggende tanke for CIA. Stay Behind omfattet jo ikke kun Rocambole-nettet for geriljakrig, selv om det er forståelig at Njølstad som Hauge-biograf vektlegger dette spesielt: Det var Rocambole som opptok Hauge mest, og hvor han har etterlatt flest skriftlige kilder. Men Evangs Lindus-nett for overvåkning og rapportering må ha vært enda mer interessant for amerikanerne, både i seg selv og som en mulig inngangsport til et samarbeid om overvåkning *uten* okkupasjon. Som Olav Riste har dokumentert, ble dette etter hvert en virkelighet, og det i stor skala.

6.2 En dyktig taktiker

Med et uvanlig organisasjonstalent, men også med en helhjertet forsvarsminister Hauge i ryggen, hadde Vilhelm Evang i løpet av 1946 fått på bena en fungerende militær etterretningsorganisasjon, om enn i beskjedent format. Dette er et ganske oppsiktsvekkende faktum, gitt at det nylig var blitt fred og etterretning opp til dette tidspunktet var en aktivitet forbundet med krig.

Krig og repressive regimer, bør det nok legges til. Det er lite som tyder på at Sovjetunionen nedprioriterte etterretningen etter seieren over nazismen i 1945. Selv om man skal være forsiktig med å nevne vestens fremste imperiebyggere i samme åndedrag, gjorde heller ikke britene det – og det var til Storbritannia Evang dro på tjenestereise i januar 1947. Formålet var å inngå en avtale mellom den norske militære etterretningstjenesten og britenes MI6, altså seksjonen for utenlandsk etterretning. En slik samarbeidsavtale ble også resultatet.¹⁸¹ Innholdet er fortsatt hemmelig, men mange av de praktiske implikasjonene kjente. Én var en støtte – tilsynelatende kun moralsk på dette tidspunktet – til Hauge og Evangs strategiske planer for en okkupasjonsberedskap. I et notat etter et oppfølgingsmøte med en ukjent britisk agent to måneder senere, skriver Evang at britene nå

(...) interesserer seg sterkt for oppbyggingen av et forsvar i land som allerede er besatt av fienden. Det synes som om både Holland, Frankrike og Belgia er i ferd med å utbygge en mer eller mindre fast organisasjon for en undergrunnsarmé.¹⁸²

¹⁸¹ Riste og Moland 1997: 25

¹⁸² Notat fra Evang datert 25.3.1947, sitert i Riste og Moland 1997: 34

Evangs notat dokumenterer at det allerede tidlig i 1947 var en bevissthet i flere vest-europeiske land om at en okkupasjonsberedskap mot Sovjetunionen var nødvendig. Mer enn det: Han legger til at dette har blitt en *hovedinteresse* for engelskmennene. Den hadde våknet omtrent samtidig med amerikanernes appetitt på intervensjon, uttrykt i klartekst gjennom Truman-doktrinen i mars. Deretter fulgte strategiske trekk og mottrekk som bidro til realisering av planene, så som kommunistenes maktovertakelse i Ungarn i mai, den samme måneden som USA lanserte Marshallplanen. I september ble så Central Intelligence Agency (CIA) stiftet, og kom på banen med mange kampmidler. De *hemmelige* var fra amerikansk side hjemlet i direktiv 10/2 fra USAs nasjonale sikkerhetsråd, datert 18. juni 1948, som utvidet og avløste tidligere direktiv 4A datert 9. desember 1947. Det første direktivet hadde hjemlet "covert *psychological* operations designed to counteract Soviet and Soviet-inspired activities".¹⁸³ Direktiv 10/2 gikk betydelig lenger. Der besluttet presidenten og hans rådgivere å opprette CIAs Office of Special Projects, som fikk vide fullmakter til å drive hemmelig krigføring i kampen mot kommunismen gjennom blant annet

propaganda, economic warfare; preventive direct action, including sabotage, anti-sabotage, demolition and evacuation measures; subversion against hostile states, including assistance to underground resistance movements, guerillas and refugee liberation groups, and support to indigenous anti-communist elements in threatened countries of the free world.¹⁸⁴

Avhengig av perspektiv kan man velge å se på denne bestemmelsen som en kraftfull oppfølging og spesifisering av Truman-doktrinen, eller en tilnærmet blankofullmakt til å bryte andre lands lover dersom det tjente USAs interesse i kampen mot kommunismen. Det riktige er nok å si at bestemmelsen var begge deler. Den bygget på den grunnleggende forutsetningen at kommunismen var et ubetinget onde som truet den frie verden, og at alle midler derfor måtte kunne tillates dersom målet om å bekjempe dette ondet gjorde det nødvendig. Sagt på en annen måte: I en verden hvor freden hang

¹⁸³ NSC 4-A 1947 punkt 2 a)

¹⁸⁴ NSC 10/2 1948 punkt 5.

på trusselen om å bli utsatt for en atombombe, bekymret ikke amerikanerne seg unødig for lovligheten i å sprengne en jernbanebro eller å gi våpen til en geriljabevegelse.

Grunnlaget for CIA var krigstidens Office of Strategic Services (OSS). Denne tjenesten var imidlertid på det nærmeste nedlagt etter at krigen var vunnet – nærmest ved en inkurie, om vi skal tro William Colby. Avsløringer i pressen hadde gitt OSS og sjefen, "Wild" Bill Donovan, sterk kritikk mot slutten av krigen. Planene hans om å omgjøre OSS til en organisasjon for etterretning i fredstid ble støttet av president Roosevelt, men ble satt på vent slik at kritikken skulle stilne. Så døde imidlertid Roosevelt, og Donovans politiske motstander, Harry S. Truman, ble president. Truman lot seg overbevise av FBI's dominerende sjef, Donovans erkefiende J. Edgar Hoover, som ønsket at den sivile etterretningen han ledet skulle ha hegemoniet i fredstid. Resultatet ble at Truman oppløste OSS den 20. september 1945.¹⁸⁵ Mye av kompetansen var forsvunnet da Truman fire måneder så behovet for et militært supplement til Hoovers tjeneste og etablerte Central Intelligence Group (CIG). Dette ble ingen suksess, blant annet på grunn av interne kamper mellom marine, hær og luftvåpen. Også etter samlingen under CIAs paraply tok det tid å få til en fungerende tjeneste: Colby beskriver organisasjonen han gikk inn som analytiker i 1950 nærmest som en gründervirksomhet. Der hersket stor entusiasme og sterk innsatsvilje, men mye improvisasjon og lite kunnskap. I praksis hadde derfor USA en svak militær etterretningstjeneste til begynnelsen av 1950-tallet, noe den kompenserte for gjennom utstrakt samarbeid med britene. Britene kunne på sin side nyte godt av at amerikanernes hemmelige tjenester ble tilført store midler.

Organisasjonen Evang sikter til i notatet han skrev etter møtet med britisk etterretning, kan neppe være annet enn det som ganske snart skulle bli Vestunionen. Allerede i november 1947 dro derfor Vilhelm Evang på tjenestereise til USA for å knytte kontakter med CIA.¹⁸⁶ Det er sannsynlig at han har hatt en samarbeidsavtale i tankene når det gjaldt norsk og amerikansk militær etterretning, slik han allerede hadde inngått med britene. Men noen slik avtale var ikke innen rekkevidde for eks-kommunisten Evang, som ble betraktet med stor skepsis av amerikanerne. Den mannen innenfor norsk etterretning som de hadde tiltro til på dette tidspunktet, var verken Evang eller Hauge. Det var den betydelig mer konservative Martens Meyer. Da Hauge tre år senere

¹⁸⁵ Colby 1978: 60

¹⁸⁶ Riste og Moland 1997: 26

besøkte Wisner i Washington, var USAs tillit til Norge et av hovedpunktene på agendaen hans med det helt spesifikke spørsmålet "Stoler CIA fullt og helt på den norske e-tjenesten og dens sjef, oberst Evang?"¹⁸⁷ Langt på vei kan man nok si at det at Hauge måtte spørre, var svar godt nok – og grunnlaget for hans bekymring for at CIA kunne være i ferd med å bygge opp sin egen kontraetterretning i Norge.

Evangs forhold til britisk etterretning var betydelig bedre, delvis som en følge av årene han hadde tilbrakt der under krigen. Men også i den relasjonen holdt han seg ofte i bakgrunnen, og sendte stedfortredere til møter hvor hans egen deltakelse kunne ha vært forventet, men ikke var absolutt nødvendig. Han var til stede på et skjellsettende møte i London hvor også høytstående representanter for CIA og MI6 deltok. Et viktig tema på dette møtet var britenes og amerikanernes ønske om at Norge skulle etablere en hemmelig organisasjon som kunne drive etterretning og rapportering fra et okkupert område. Fra dette møtet har vi beretninger fra øyenvitner som jeg straks skal komme tilbake til. Men senere var det ofte Rocambole som skulle diskuteres under nye møter i London, eller fremdriften innenfor norsk Stay Behind generelt. Da sendte Evang gjerne Jens Henrik Nordlie, som også var den som vanligvis ledet stabsmøtene i Norge. Alternativt supplerte han med Hans Ringvold og andre fra staben, fremfor å reise selv. Et eksempel er et møte med MI6 i London i februar 1949, hvor Nordlie og et ukjent medlem av staben inngikk en avtale med britene om fremtidig samarbeid for Rocambole. Dette var ingen liten sak: Det inkluderte både kostbart radioutstyr og Rocamboles eventuelle base i eksil dersom landet ble okkupert.¹⁸⁸ En slik avtale ville ikke ha blitt inngått uten Evangs medvirkning og etter å ha blitt klarert på høyeste politiske nivå – altså forsvarsminister Hauge. Signeringsmøtet var imidlertid ikke noe Evang så behov for å være med på selv. Derimot deltok han sammen med Nordlie i møte med Harold Stuart, representant for det amerikanske sikkerhetsrådet, da en tilsvarende avtale om samarbeid mellom Rocambole og CIA ble inngått med amerikanerne i mars.¹⁸⁹ I forkant av denne avtalen måtte Evang nok en gang "klareres" overfor amerikanerne – ved denne anledningen av Gunnar Sønsteby!

Evangs mange fiender – redaktør Christensen kan igjen stå som eksempel – har villet ha det til at Evangs tilbakeholdenhet skyldes personlige problemer og en

¹⁸⁷ Njølstad 2008: 396

¹⁸⁸ Riste og Moland 1997: 40

¹⁸⁹ Riste og Moland 1997: 40

innesluttet personlighet. Lite i kildene tyder på det, selv om han var bevisst at noen fant grunnlag for tvil i bakgrunnen hans. De som kjente ham godt, beskriver en trygg, lun, humoristisk og ytterst reflektert person. Det er mer sannsynlig at Evang var en leder som hadde lett for å delegere der hvor han så at personer han stolte på kunne gjøre en like god eller bedre jobb enn ham selv. En lagleder som plasserte spillerne der på banen hvor de kunne gjøre den mest nyttige innsatsen, men som selv sto for taktikken og oversikten.

6.3. Et viktig, men besværlig møte

Blant møtene som er kjent mellom den norske Stay Behind-organisasjonen, MI6 og CIA, er det ett som har vekket særlig oppmerksomhet. Møtet ble holdt i MI6s staselige representasjonslokaler i Whitehall i London. Det har gått inn i litteraturen fordi Evang, etter å ha blitt foredratt av de utenlandske ekspertene om hva Stay Behind var og nødvendigheten av å etablere et slikt nett, reiste seg og fortalte at Stay Behind allerede var på plass i Norge. Deretter skal han ha gitt en glitrende analyse av den sikkerhetsmessige situasjonen og Norges rolle – uten å ha røpet noe konkret om hvordan den norske okkupasjonsberedskapen var organisert.¹⁹⁰

Olav Riste tidfester møtet til våren eller sommeren 1948, og siterer et usignert memorandum funnet i Evangs arkiver:

Det ble besluttet snarest mulig å etablere et apparat i Norge som skulle ha til oppgave om landet ble besatt helt eller delvis av fremmed makt å formidle etterretningsrapporter via radio eller på annen måte til en alliert stab i eller utenfor landet. Oberst Evang kunne meddele våre allierte at et slikt apparat allerede så å si sto ferdig organisert og til hans disposisjon og raskt kunne omorganiseres slik at det passet for behovet.¹⁹¹

I en note til sitatet oppgir Riste at dokumentet er datert 30.3.1950. Henvisningen til "våre allierte" forklarer han med at memoet er skrevet i etterkant, siden Norge ikke hadde noen allierte i 1948. Samtidig bemerker han at Lund-kommisjonen feilaktig har plassert dette møtet til 1949 eller 1950.

¹⁹⁰ Christensen 1983: 39, Bye og Sjøe 1995: 72

¹⁹¹ Riste og Moland 1997: 35

De norske deltakerne var, foruten Evang: Martens Meyer, Hans Ringvold, Jens Henrik Nordlie, Arne Engebretsen, Adolf Harbitz og Svein Blindheim.¹⁹² Et dilemma her er at minst tre av deltakerne på møtet tidfester det til månedsskiftet oktober/november 1950. Den første av disse, Svein Blindheim beskriver møtet i London slik:

Delvis reiste vi kvar for oss, til ymse tider og med ulike reiseruter. Sjølv drog eg over København, Esbjerg, Harwich. I den norske gruppa var både Nordlie og Evang med. Dersom hovudmannen til britane hadde noko etternamn, har eg gløymt det. For dei fleste var han berre Harry. Leiaren for amerikanarane var Louis C. Sherer. Han møtte eg att to år seinare i Washington D.C. På møtet drøfta vi status og vidare planar for dei komande åra. Alt blei klubba gjennom, usemje var det ikkje på noko punkt, det eg hugsar. Møtet med oss nordmenn var berre eitt av fleire som blei haldne med tilsvarande organisasjonar frå andre land.¹⁹³

Blindheims deltakelse utelukker at møtet kan ha funnet sted i 1948; han meldte seg første gang til tjeneste for etterretningen og Stay Behind 22. september 1949.¹⁹⁴ Det er altså Ristes datering som er feil, ikke Lund-kommisjonens. Men er det 1949 eller 1950 som er riktig? Det virker usannsynlig at Blindheim skal ha tatt feil av året: Høsten 1949 var han først opptatt med å gjennomgå egen opplæring, deretter i å utdanne de første Rocambole-agentene. Sommeren 1950 ferierte han blant annet på Finnmarksvidda, hvor han delte telt og whisky med norskamerikaneren og CIA-mannen Sverre "Larry" Lundh. Mens Blindheim og Lundh var opptatt med å fiske og skyte ender med pistol, brøt Koreakrigen ut. Blindheim plasserer møtet i London til den påfølgende høsten.

Det gjør også Martens Meyer, som er informant for redaktør Christensens lange og fargerike referat av møtet. Essensen er imidlertid den samme som i memoet i Evangs arkiv. Dette gjentar seg i beskrivelsen av møtet hos Bye og Sjøe – denne gangen med Lindus-sjefen Hans Ringvold som både deltaker og informant. Ingen av deltakerne som har fortalt om møtet har altså oppgitt at det fant sted i 1948 eller 1949; samtlige er enige om 1950. Med dette kunne saken vært oppklart – om det ikke var for memorandumet i

¹⁹² Christensen 1988: 37

¹⁹³ Blindheim 1981: 195

¹⁹⁴ Blindheim 1981: 188

Evangs arkiv, som etter Ristes opplysning er datert syv måneder før møtet skal ha funnet sted ...

To plausible forklaringer finnes på dette. Den enkleste er en simpel feildatering. Om ikke Riste har oppfattet datoen feil, kan den anonyme forfatteren av memoet kan ha gjort som mange gjør til et godt stykke inn i det nye året og skrevet årstallet til det forrige. Alternativt står vi overfor to møter: Et første mellom Evang og ledende personer innenfor CIA og MI6 en gang våren eller sommeren 1948, fulgt av et bredere anlagt møte to år senere. Problemet med denne hypotesen, er at Evang våren og sommeren 1948 ikke bare manglet allierte, han hadde heller ikke hadde noe apparat som "så å si sto ferdig organisert" for etterretning og radio-rapportering. Riktignok hadde han hatt et innledende møte med direktør Lien, men Evangs direktiv til Lien/Platou-gruppen kom ikke før i januar 1949. Nettet var omdannet til Lindus og noenlunde operativt i løpet av 1950.¹⁹⁵ Skrøt den forsiktige og tilbakeholdne Evang på seg et nett han ikke hadde i 1948? Det ville vært meget ukarakteristisk.

Jeg lander altså på månedsskiftet oktober/november 1950 som det mest sannsynlige tidspunktet for møtet i London. Når det er viktig, er det fordi Ristes datering til våren eller sommeren 1948 vil føre til betydelige inkonsekvenser i kronologien både for norsk Stay Behind og for det internasjonale engasjementet. Ikke bare vil det innebære et nesten operativt etterretningsnett omtrent to år før det faktisk fantes. Det vil også bety at møtet ikke kan plasseres innenfor rammen av NATO, og heller ikke de planene Frank Wisner på vegne av CIA trakk opp for hvordan Stay Behind burde organiseres. Følger vi i stedet deltakernes opplysninger, faller også disse elementene på plass. Når det i populærlitteraturen gjerne fremstilles som at Norge "lærte" CIA og MI6 Stay Behind, skyldes det at forfatterne ikke har kjent til at fenomenet oppsto i mange land omtrent samtidig, med britisk og amerikansk etterretning som aktive medspillere. Det er likevel riktig at Norge var tidlig ute, og at læringen gikk begge veier: CIAs tanker om hvordan uortodoks krigføring og Stay Behind skulle organiseres fikk gjennomslag først i Vestunionen og deretter i NATO, men med betydelig spillerom for lokale tilpasninger.

I tillegg til korrigeringen av Ristes kronologi, sitter vi igjen med dette: Et eksempel på forvirring skapt av prinsippet "need to know", hvor det operative leddet ikke vet hva som har foregått på høyere nivåer. Når Martens Meyer var blant flere som

¹⁹⁵ Riste og Moland 1997: 84

ble forundret over at ikke deltakerne fra CIA og MI6 kjente til at Norge allerede hadde en Stay Behind-organisasjon, skyldtes det antakelig at de ikke var informert om rammen og bakgrunnen for møtet. Det fremgår av Blindheims beskrivelse at møtet med Norge bare var ett i rekken for CIA og MI6. Dersom det er riktig at rammen var okkupasjonsberedskapen innenfor NATO, innebar det møter med land på ganske forskjellige trinn i prosessen. Redegjørelsen som Evang ga, var derfor både nødvendig, forventet og ikke minst forberedt. Det han hadde å si, vil ha vært kjent på forhånd av *noen* av møtets 28 deltakere – 7 nordmenn, 7 briter og 14 amerikanere.¹⁹⁶ Gjennom Evangs foredrag ble samtlige i denne lille kretsen informert om det han mente de burde vite. Samtidig plasserte han Norge helt i første rekke av land innenfor NATO når det gjaldt hvor langt beredskapen var kommet, og ikke minst hvor viktig den var for alliansen som helhet.

Martens Meyer ble først forvirret, så forbannet. Han var operativ leder for norsk Stay Behind og hadde hatt hyppig kontakt med representanter for CI6 og MI6. Han visste at de kjente til fremdriften i Norge. For ham fremsto møtet i London som et skuespill der ingen hadde instruert ham i rollen han selv skulle spille.¹⁹⁷ Evang, derimot, spilte glitrende, og gikk fra møtet med betydelig økt anseelse både hos britene og amerikanerne.

6.4. Et tredelt budsjett

Samarbeidsavtalene inngått mellom Rocambole og MI6/CIA i henholdsvis februar og mars 1949 innebar økonomisk støtte og tilgang på nødvendig materiell. De kan imidlertid ikke ha spesifisert dette i større detalj, for diskusjoner rundt økonomi og leveranser skulle bli en gjenganger i årene som fulgte. Kildene er også ofte uklare på om oppgitte beløp er Norges andel eller totalsummen, både for enkeltkjøp og årsbudsjetter. På grunn av en uortodoks bilagspraksis som jeg skal komme tilbake til under diskusjonen om den demokratiske kontrollen, vil det neppe noen gang være mulig å gi en detaljert fremstilling. Vi må derfor nøye oss med anslag.

Rocambole ser ut til å ha begynt 1949 med et budsjett på cirka 155 000 kroner.¹⁹⁸ Med dagens kroneverdi utgjør det noe over 3 millioner kroner. Dette var antakelig det rent norske og øremerkede bidraget; det er naturlig å tro at Stay Behind i tillegg har

¹⁹⁶ Bye og Sjøe 1995: 70

¹⁹⁷ Christensen 1983: 38-39

¹⁹⁸ Riste og Moland 1997: 40

kunnet trekke på Forsvarets ressurser uten å allokere dette spesifikt til eget program. Et eksempel her er øvelser som inkluderte bruk av motortorpedobåter og ubåt: Det er lite sannsynlig at slikt ble belastet Stay Behinds budsjetter.

En opprinnelig avtale fra mai om at Norge skulle betale halvparten av kostnadene for radiosenderne og britene resten, ble allerede under et trepartsmøte i oktober endret til at radioutstyret ville bli gitt gratis, mot at Norge skulle betale halvparten av kostnaden for annet utstyr og dekke kostnadene for opplæring av agenter. Samtidig ble budsjettet økt til 800 000 kroner (vel 15 millioner i dag).¹⁹⁹ Innen året var omme hadde man avtalt at kostnadene som prinsipp skulle fordeles med en tredel hver på det norske forsvaret, CIA og MI6.²⁰⁰

Når det gjaldt Lindus, nøt denne virksomheten godt av et fond samlet inn av Lien/Platou-gruppen. Det skal i 1950 ha vært på mellom 200 000 og 300 000 kroner.²⁰¹ (3,8 – 5,8 millioner i dag.) På det tidspunktet var nettet allerede tilført noe midler, og det er sannsynlig at bidragene fra industrien, organisasjoner og andre givere fortsatte i årene fremover. Riste har undersøkt arkivmaterialet, men ikke funnet grunnlag for noe anslag over hva disse bidragene kan ha summert seg til. Det er i det hele tatt uklart både hvordan Lindus ble finansiert, og med hvor mye. Materialet henviser i hovedsak til Rocambole. Blue Mix er ikke nevnt i denne tidlige fasen, selv om evakuering av viktig personell kan være svært kostbart. Jeg kommer tilbake til et eksempel som indikerer dette – og også hvordan finansieringen kan ha foregått.

På et stabsmøte i Rocambole i 1952 ble det opplyst at Norge og USA hadde betalt sine andeler av årets budsjett på 1,5 millioner kroner. Britene hang etter med betalingen, men gjelden deres var i hovedsak til amerikanerne.²⁰² Kostnadene hadde altså vokst kraftig, rimeligvis fordi man nå var midt i prosessen med å anskaffe og utplassere utstyr i dumpene. I dagens kroneverdi er det snakk om nærmere 23 millioner kroner.

Vi må helt frem til 1965 for å finne neste kjente årsbudsjett. Det er på 600 000 kroner, og omfatter da både Rocambole, Lindus og Blue Mix.²⁰³ Fallet til drøye seks millioner i dagens kjøpsverdi indikerer at de store investeringenes tid var forbi. Dette

¹⁹⁹ Riste og Moland 1997: 42

²⁰⁰ Riste og Moland 1997: 78

²⁰¹ Riste og Moland 1997: 37

²⁰² Riste og Moland 1997: 81

²⁰³ Riste og Moland 1997: 95

var det siste året MI6 bidro økonomisk, mens CIA fortsatte til og med 1968.²⁰⁴ På dette tidspunktet var Stay Behind i Norge en høyst stabil affære. Kun en liten stab trakk lønn, mens nettene besto av ubetalte frivillige. Noen nye agenter måtte læres opp ettersom eldre falt fra, og noe utstyr fornyes. Men det samlede norske forsvarsbudsjettet hadde vokst kraftig gjennom årene, og Stay Behind utgjorde nå en nesten ubetydelig andel av disse. Fortsatt ble organisasjonen ansett for viktig både av medlemmene og Forsvarssjefen, men den hadde funnet sin form og kostet lite å holde operativ.

Litteraturen oppgir ingen estimater for den totale kostnaden forbundet med den hemmelige norske okkupasjonsberedskapen. Det mest meningsfulle vi kan gjøre, blir da å kjøpekraftjustere det gjennomsnittlige budsjettet for årene som er kjent, og så multiplisere dette med antall år i perioden som er aktuell (1949-1991). Resultatet av denne enkle beregningen blir 546 millioner kroner i dagens verdi. Dette anslaget er meget grovt, og dermed først og fremst egnet til å angi en størrelsesorden: Stay Behind var ikke en forsvarsmessig bagatell til 50 millioner kroner, men heller ikke en koloss til 5 milliarder. Samtidig er estimatet forsiktig, blant annet fordi kostnadene forbundet med Lindus og Blue Mix ikke er tatt med i de kjente budsjettene fra 1950-tallet. Sannsynligvis var altså kostnaden høyere enn estimatet, ikke lavere. Imidlertid ble en betydelig andel dekket av CIA og MI6. Dessuten innebærer estimatet at kostnadene forbundet med Stay Behind sank etter midten av 1950-tallet, da agentene hadde fått sin opplæring og depotene var utplassert, mens Forsvarets generelle budsjett fortsatte å vokse. Bortsett fra den tidlige fasen fra 1949 til cirka 1955, da programmet til tider spiste nærmere halve budsjettet, kan neppe Stay Behind sies å ha vært noen betydelig kostnad for den militære etterretningen. For det samlede Forsvaret innebar Stay Behind hele tiden en beskjeden kostnad, og fra 1960-tallet av en helt marginal budsjettpost. Bortsett fra at det altså ikke eksisterte noen slik post: Mer enn den totale pengebruken, er det spesielt at et såpass betydelig beløp ble brukt med så liten grad av kontroll. Lite tyder på at Forsvaret selv fulgte pengebruken med noe skarpt blikk. Forsvarets bevilgende myndighet, Stortinget, ble aldri presentert for noen budsjetter for Stay Behind. Offisielt eksisterte jo ikke programmet.

²⁰⁴ Riste og Moland 1997: 95

6.5. Samarbeid og konflikt

Jens Christian Hauge synes i sin tid som forsvarsminister å ha hatt et godt forhold til de britiske myndighetene. Han fikk ikke alltid de svarene han ønsket, og tidvis måtte han vente på svar overhodet – som da han i 1948 sonderte mulighetene for en stormaktsgaranti fra britisk eller amerikansk hold uten at Norge skulle inngå i noen formell allianse. En amerikansk skepsis til den ”sosialistiske” forsvarsministeren ble også etter hvert overvunnet. Etter NATO-medlemskapet i 1949 var Norges vending mot vest formelt beseglet, og Norge under vern av USAs atomvåpen. Forsvarsministre kom og gikk etter Hauges avgang i 1952 uten å by NATO på større utfordringer. Utenriksminister Halvard Lange sto for en politikk som verken overrasket eller provoserte. Det var helst statsminister Gerhardsen som av og til kunne by særlig USA litt motstand, men som også kompenserte for det ved å la USA og NATO få utnytte Norges geografiske fortrinn. Det lange bildet er altså at det strategiske valget Norge tok i 1949, bidro til forutsigbarhet og stabilitet.

Strategisk sett gjaldt dette også den hemmelige norske okkupasjonsberedskapen. Men hvor tett var egentlig samarbeidet mellom den norske etterretningen, CIA og MI6? Et eksempel kan hjelpe til med å besvare det spørsmålet. Den 8. oktober 1951 ble det på et stabsmøte i Stay Behind informert om at det fra dette tidspunktet av var tilstrekkelig å informere forsvarsministeren gjennom korte sammendrag, selv om han selvsagt måtte ha mulighet til å gjøre seg kjent med rapportens lengre versjon. Den lange versjonen måtte også sendes til CIA og MI6.²⁰⁵

Om det stort sett var ro og enighet mellom partene om det strategiske, gikk det ikke alltid like rolig for seg på det taktiske planet. Med opprettelsen av NATOs Clandestine Planning Committee (CPC) og deres Special Projects Branch i 1951, forsterket kampen seg rundt hvem som skulle ha makt over de nasjonale Stay Behind-nettene. Deltakelse i en gjensidig forsvarsallianse innebærer nødvendigvis at man gir et visst avkall på suverenitet – spesifikt retten til ikke å gå til krig på andres vegne. Formelt sett var det nok likevel minst like utenkelig for de fleste medlemsland å la utenforstående styre Stay Behind-nettene, som å overgi styringen over det militære apparatet generelt. Desto viktigere ble det for NATO (og CIA) å innvirke på den reelle situasjonen.

²⁰⁵ Riste og Moland 1997: 80

Den første gangen dette ser ut til å ha blitt et tema i norsk sammenheng, er i forkant av at Evang ble invitert til et møte med CPC for å drøfte Norges Stay Behind-program. Møtet fant sted i Paris den 7. mai 1952.²⁰⁶ I forkant hadde Evang drøftet med den danske etterretningssjefen hvilke spørsmål som kunne dukke opp, og de hadde forberedt felles argumenter. De er presentert i et notat Evang skrev i forkant av møtet, datert 30.4.1952:

Det var videre enighet om at Stay Behind først og fremst var et redskap som sto til disposisjon for de nasjonale regjeringer hvor de enn måtte befinne seg og at deres hovedoppgave var å danne kjernen for en gjenerobring av midlertidig tapte områder. Hele deres virksomhet måtte ses fra dette synspunkt, og det er vår oppgave å påse at det blir de respektive regjeringer som i siste instans har herredømme over dem. Det var klarhet over at dette bare kunne gjøres ved at man helt ut behersket sambandet og at den enkelte operatørs identitet ikke kjennes av andre enn et lite fåtall av vedkommende lands egne borgere.²⁰⁷

Den nasjonale styringen var det essensielle, mens retten til å holde agentenes identitet hemmelig også for NATO var en praktisk konsekvens – eller forhåndsregel. Interessant nok la Evang til i notatet at dette siste punktet ikke var noe som burde drøftes i internasjonale fora. Det er lite sannsynlig at dette skyldtes at han ikke ville ha oppmerksomhet på temaet, og mer trolig at han visste at Danmark og Norge her valgte en løsning for sitt eget vedkommende.

I sin gjennomgang av Stay Behind i samtlige av NATOs medlemsland, kommer Ganser til at det var betydelige variasjoner landene imellom på dette området. Noen lands etterretningstjenester holdt agentens identitet hemmelig overfor samtlige partnere. Noen lot NATO, CIA eller MI6 få tilgang, avhengig av hvem de samarbeidet tettest med. Til slutt fantes dem som sendte inn lister med fiktive navn. Dette bekreftes av William Colby, som beskriver et møte med en skandinavisk etterretningssjef – ikke Evang, men formodentlig den danske, slik:

²⁰⁶ Riste og Moland 1997: 86

²⁰⁷ Gjengitt i Riste og Moland 1997: 86-87

We both understood that I would not learn the names of the members of the net, since I did not need to know them, and we did not want to risk their exposure through some leak, Soviet penetration, or misuse at some future time. (In a similar relationship elsewhere, I later hear that we had insisted on the names and had been given false ones, which we had no way of checking, so my lack of interest was correct.)²⁰⁸

Dette var imidlertid før NATO ønsket å ta regi over landenes Stay Behind-programmer gjennom CPC. Med mer samkjøring og flere involverte, økte muligheten for at utenforstående skulle infiltrere nettene, og i verste fall aktivisere dem for å benytte dem til egne formål. Selv om man kunne og måtte ta forhåndsregler, ville det i prinsippet kunne gjøres av hvem som helst som fikk tilgang til nettene. Som Colby nevner var sovjetisk etterretning en åpenbar kandidat, men tilliten var neppe større hos alle enn at man også fryktet CIA selv!

Da CPC et halvår etter møtet med Evang kom med et grunnlagsdokument til landenes etterretningssjefer, ble det understreket av NATO selv at landene selv fortsatt skulle ha ansvaret for både etterretning og "special operations". Dokumentet blir for øvrig tidvis i litteraturen kalt for et "direktiv for uortodoks krigføring", men var i virkeligheten et rundskriv hvor CPC la frem sine ønsker og ba om etterretningssjefenes uttalelser. Det CPC ønsket, var å fungere som en sentral for koordinering i fredstid, og så overta kontrollen over de hemmelige tjenestene man "fikk stilt til disposisjon" i en krigsfase.²⁰⁹ Dermed var det prinsipielle avklart, mens den reelle dragkampen kunne fortsette som tidligere. For hva og hvor mye skulle stilles til disposisjon?

Evang ga delvis etter for Norges vedkommende. I 1955 ble kartotek over agentene i Rocambole og Blue Mix – men altså ikke Lindus – deponert i Washington og London, sammen med informasjonen som behøvdes for å aktivisere nettene og radiosambandene deres.²¹⁰ Ifølge rapporten fra Harbitz Rasmussen i SB-staben skal dette ha skjedd slik at materialet var utelukkende under norsk kontroll. Informasjon fra William Colby tyder på at dette var en god foranstaltning, dersom den faktisk ble fulgt. Han forteller hvordan en av nettssjefene for Stay Behinds etterretning i Skandinavia

²⁰⁸ Colby 1978: 94

²⁰⁹ Riste og Moland 1978: 87

²¹⁰ Riste og Moland 1978: 89

først overlot CIA et arkiv over nasjonale bilder og musikk, deretter overtalte sjefen til geriljanettet til at de begge skulle overlevere forseglede lister over agentene. Det ble gjort, og:

I made it clear to Washington that these must be kept away from our "flaps and seals" experts, who claimed that they could open and reseal such material without ever showing a trace, since we could not risk any violation of the confidence we had built, despite the hard-nosed professional doctrine that all is fair, or at least done, in intelligence work.²¹¹

Kanskje var det godt at disse Stay Behind-lederne hadde med en så rettskaffen CIA-agent å gjøre. Kanskje ble forseglingene brutt tross det Colby her skriver, med eller uten hans vitende. Uansett handlet dette om svenske eller danske nett, siden Colby hadde forlatt sin skandinaviske post til fordel for Italia da Norge sendte fra seg sine kartoteker. Men det var nok grunn til å ha begrenset tillit til CIA, når selv CIAs egen mann fant det nødvendig å instruere sine egne om ikke å forgripe seg på materialet de hadde fått for "safekeeping". Ønsket fra fremmede makter om å få tilgang på informasjon om norske Stay Behind-nett var et tilbakevendende tema som også jeg skal returnere til.

I 1957 oppsto en krise da det ble oppdaget – mente Evang å kunne konstatere – at to amerikanske NATO-offiserer drev spionasje mot Norge under tjeneste i Nordkommandoen. Det var da særlig organiseringen av Stay Behind de viste stor interesse for. I et møte med CPC i Paris 19. november 1957 nektet Evang å samarbeide videre med CPC med mindre 1) NATO beklaget det inntrufne, 2) det ble gitt garanti om at slikt ikke skulle skje igjen, og 3) Norge fikk forespørsel om å gjenoppta samarbeidet.²¹² Beklagelse fulgte fra general Schuyler ved NATOs europeiske hovedkvarter. Det drøydde likevel et år før Evang igjen hadde et møte med CPC. Der fikk han også de nødvendige forsikringene og invitasjonen til nytt og bedre samarbeid. En grå norsk tjenestemann hadde satt hardt mot hardt, Norge mot NATO, og fått fastslått hvem som hadde bestemmelsesretten over Stay Behind i Norge. Riste oppsummerer:

²¹¹ Colby 1978: 95

²¹² Riste og Moland 1997: 90

Det tilgjengelige materialet syner klart at Evang og E-staben relativt tidleg fekk gjennomslag andsynes NATO for sine hovedsynsmåtar med omsyn til Stay Behind: Planane skulle berre settast i verk etter at en fiendtleg okkupasjon av landet var eit etablert faktum, og opplegget og kontrollen med organisasjonen var Norges eiga sak.²¹³

Dersom Riste har rett, er dette en konklusjon stikk i strid med Gansers premiss for avhandlingen *NATO's Secret Armies*. Og Riste *har* rett: Det er ikke noe i kildegrunlaget, heller ikke hos meget kritiske Bye og Sjøe, som indikerer at NATO, CIA eller MI6 presset verken den norske militære etterretningen eller Norges politiske ledelse til å gi fra seg styringen over Stay Behind-programmet. De påvirket og øvde innflytelse både økonomisk, teknologisk og politisk. Men de hadde aldri styringen.

Dette betyr ikke at alt Norge foretok i regi av Stay Behind var legitimt, noe vi straks skal se eksempler på. I 1953 kom nemlig begrepet "retardasjon" inn i dette kompliserte bildet, og det norske Stay Behind ble ført på ville veier. Imidlertid betyr det at ansvaret for både rett og galt ikke kan flyttes utenlands: Det hvilte hele tiden på norske myndigheter.

6.6. Delkonklusjon I: CIAs eller NATOs hemmelige hær?

At CIA og MI6 var involvert i Stay Behind-programmene, og at disse nettene også var kjent for NATO og inngikk i forsvarsalliansens strategi, har ført til misforståelser. Et typisk eksempel kan være oppslaget i det generelt velrennomerte amerikanske tidsskriftet "The Nation" datert 6. april 1992, forfattet av Jonathan Kwitny, som har fått overskriften "C.I.A.'s Secret Armies in Europe". Et annet ligger i at Daniele Ganser valgte å gi doktoravhandlingen sin hovedtittelen *NATO's Secret Armies*. Både Kwitny og Ganser gjør den feilen å se okkupasjonsberedskapen i samtlige NATO-land under ett, eller mer spesifikt som én hemmelig hær. Denne hæren legger de så enten under NATOs eller CIAs kommando, gjerne uten at det fremkommer tydelig hvilket av disse alternativene de mener er det riktige.

Disse sterke konklusjonene ser imidlertid bort fra at hvert enkelt land også hadde et sterkt ønske om å ikke bli okkupert, og at Stay Behind derfor i overveiende grad var styrt av nasjonale interesser. Vel mottok man gjerne penger, utstyr, opplæring og råd fra

²¹³ Riste og Moland 1997: 91

CIA og MI6 – mest penger fra CIA, mest råd fra det fattigere MI6. Og selvsagt var det viktig for NATO at medlemsland særlig på den østlige flanken hadde en okkupasjonsberedskap i tilfelle angrep fra Sovjetunionen. Men det er lett å være enig med Riste i at fremstillingen av at enten CIA eller NATO i fire tiår hadde en hemmelig, stående hær til fri benyttelse – inklusive til terrorformål – i Europa, savner rot i virkeligheten.²¹⁴ Dette støttes også av Gansers egen fremstilling: Ved gjennomgangen av hvert enkelt land, viser han hvordan landets styresmakter utarbeidet og benyttet Stay Behind-programmer på ulike vis, avhengig av de interne politiske forholdene. Han viser også at alliansen til NATO og samarbeidet med britisk eller amerikansk etterretning ble ivaretatt på forskjellige måter. Argumentasjonen hans leder slik sett ikke frem mot den konkluderende boktittelen *NATO's Secret Armies*. Det han egentlig beskriver, er "*Secret Armies in NATO*". I bokens innledning lover han for øvrig å komme tilbake med en egen bok om de hemmelige hærene *utenfor* NATO. Det kan dermed virke som om Ganser gjør et ganske stort poeng ut av det som er mer en hensiktsmessig inndeling enn en stor kvalitativ forskjell.

Ronald Bye og Finn Sjøe ser ut til å ha gått i samme felle som Kwitny og Ganser når de skriver at "Europas Stay Behind-nett kan anslås å ha vært en hemmelig hær på om lag 50 000 personer".²¹⁵ Selve tallet kan godt være i nærheten av det riktige. Jeg har ikke funnet troverdige anslag i litteraturen, og har ikke selv kildegrunnlag for en undersøkelse som ville gitt et sikrere estimat, selv om også det ville vært et interessant forskningsprosjekt. Men det er betegnelsen "*en* hemmelig hær" som uansett blir misvisende. Den europeiske okkupasjonsberedskapen besto av en rekke hemmelige hærer som alle sto under nasjonal kommando. Riste konkluderer slik:

The networks that were set up, far from being controlled by the dominant powers of the Western alliance, retained in every way their independence and national control even as they cooperated with and received advice and assistance from allies.²¹⁶

²¹⁴ Riste 2014: 38

²¹⁵ Bye og Sjøe 1995: 87

²¹⁶ Riste 2014: 58

Når jeg har lagt vekt på dette, er det fordi det er noe ganske annet å studere en norsk falanks i en europeisk hær, enn å studere en hemmelig norsk beredskap som hadde paralleller i utlandet.

6.7. Delkonklusjon II: En pragmatisk nødvendighet

Hva var grunnlaget for den norske okkupasjonsberedskapen? Det helt åpenbare svaret er en ytre fiende som utgjorde en reell trussel, slik Sovjetunionen uten tvil gjorde. Uansett realitetene i tiårene som fulgte, finnes det ikke det minste tegn i kildene til at hensikten med Stay Behind fra begynnelsen av var noe annet enn å møte den neste okkupasjonen med lærdom fra den forrige. *Behovet* for en slik beredskap var ingen hemmelighet; den fremgikk i av nyhetsbildet og fremkom i klartekst i regjeringens planer, som Stortinget ble innviet i. Dersom myndighetene i Sovjetunionen fikk rapporter om hva som åpent tilfløt det norske parlamentet – og det må det være lov å tro – kunne man allerede høsten 1946 rapportere dit at Norge planla en okkupasjonsberedskap.

Å gjøre dette generelle målet om til en realitet, krevde imidlertid hemmelighold. Grunnlaget for utformingen av Stay Behind kan utlegges i fem punkter. Det første er Truman-doktrinen, som første gang ble formulert av den amerikanske presidenten Harry S. Truman i en tale til Kongressen den 12. mars 1947. Den er syntetisert i én berømt setning: "It must be the policy of the United States to support free people who are resisting subjugation by armed minorities or by outside pressures". Med dette ga han fullmakt til intervensjon mot frihetens hovedfiende – i amerikanske øyne kommunismen – over hele verden. Vel så mye som et utspill mot Sovjetunionen, var dette et signal om støtte til de landene som var truet. Norge hørte åpenbart til disse: Med grense til Sovjetunionen hadde landet forståelig nok en ambivalent utenrikspolitikk, men var så vestvendt som man våget å være.

Direktiv 10/2, vedtatt av USAs nasjonale sikkerhetsråd i juni 1948, utgjorde det andre grunnlaget for Europas hemmelige okkupasjonsberedskap. Det manifesterte seg i det tredje: CIAs "blueprint" for hemmelig krigføring, ført i pennen av Frank Wisner. Det ble retningsgivende først for klandestint arbeid innenfor Vestunionen, deretter i NATO etter at forsvarsalliansen ble stiftet i april 1949. Notatet var selvsagt hemmelig, men innholdet må nødvendigvis ha tilflytt de hemmelige tjenestene i de landene hvor USA mente en okkupasjonsberedskap var viktig, siden det var disse tjenestene som skulle

bygge opp og drifte beredskapen – med den nødvendige bistand. Det er den mest plausible forklaringen på at Stay Behind-organisasjonene på kort tid oppsto i hele NATO-området, også i land hvor faren for sovjetisk okkupasjon eller kommunistisk overtakelse var liten. Nederland og Portugal er eksempler på dette. Rundskrivet fra NATOs komité for klandestin planlegging som kom i 1952 var en spesifisering av hvordan NATO mente medlemslandenes beredskap for hemmelig krigføring burde fungere og bli koordinert. Selve tjenestene var for lengst på plass i mange av landene, skjønt de i varierende grad var operative og fokuserte kun på okkupasjonsberedskap – i så måte var forskjellene betydelige. Det gjenspeilte lokale initiativ, som forsvarsminister Hauges memorandum av 25.10.1948. Det var det fjerde grunnlagsdokumentet for den *norske* Stay Behind-virksomheten. Det femte var Evangs direktiv til Lien/Platou-gruppen.

På operativt nivå innenfor norsk Stay Behind vil man neppe ha kjent til mer enn de to sistnevnte, samt den praktiske støtten man fikk fra MI6 og CIA. Fokuset på direktiver og dokumenter skaper nemlig en risiko for å overse det faktum at for Norges vedkommende var en hemmelig okkupasjonsberedskap en pragmatisk nødvendighet, akkurat som det var for det USA som tok plass som garantist for de europeiske NATO-medlemmenes fortsatte uavhengighet. Behovet innad i alliansen kunne nok variere med geografisk beliggenhet og internt politisk klima. Men for NATO som helhet, og for Norge i særdeleshet, fremsto sovjetisk okkupasjon som et så realistisk scenario at det var uaktuelt ikke å gjøre forberedelser.

7. Stay Behind i Norge: Operative nett 1953–1969

I tiden fra frigjøringen av Norge i 1945 og 22. juli 2011 opplevde ikke Norge større terroraksjoner med mange ofre.²¹⁷ I motsetning til land som Belgia, Italia og Spania, har altså ikke Norge et problem med terrorisme i denne perioden som må forklares, og hvor man har kunnet spekulere i Stay Behind som en mulig forklaringsfaktor.

Dette er ikke det samme som at Stay Behind har oppfylt forutsetningen om kun å bli aktivisert under okkupasjon. Forskningsspørsmålet i dette kapitlet – og det neste – er derfor om Stay Behind i Norge utelukkende var en beredskap i tilfelle krig og okkupasjon, eller om organisasjonen ble benyttet for praktiske formål i fredstid.

7.1. Retardasjon

”Retardation” ser ut til å ha vært et militær-strategisk ”buzzword” på midten av 1950-tallet, litt som ”nation building” på 1990-tallet og ”containment” etter 2010.²¹⁸ Strategien det beskrev var å forsinke fiendens fremmarsj slik at man fikk tid til å mobilisere innenlands eller komme til assistanse fra utlandet. Tanken var høyst naturlig i NATO-sammenheng, siden alliansen forutsatte at andre ville komme til unnsetning for det landet som var angrepet. Jo lenger landet motsto okkupasjon og bevarte både suverenitet og en rest av forsvarsevne, jo bedre.

Strategisk var retardasjon en tanke det var vanskelig å være motstander av. Taktisk bød den på utfordringer. Hvem var det som skulle forsinke fienden? Først og fremst landets ordinære forsvar, selvsagt. Men det norske Forsvaret var svakt. Det visste forsvarsminister Hauge godt, og derfor refererte han ofte til ”totalforsvaret”: Den samlede motstand som det militære *og sivile* samfunnet kunne møte fienden med – altså Sovjetunionen – med. Koblingen tilbake til Hauges tid som leder for Milorg er åpenbar.

I årene frem til 1953 virker det å ha vært relativt stor enighet om at Stay Behind-nettene ikke skulle delta i krigføringen før okkupasjonen var et faktum. Særlig gjaldt det geriljanett som Rocambole. Lindus skulle etter planene aktiviseres tidlig og i en første fase rapportere til en nasjonal sentral, før den internasjonale (britiske) var operativ. Blue Mix ville ha oppdrag med evakuering straks det var klart at det var nødvendig. Men

²¹⁷ I dette ligger at jeg ikke fester tiltro til spekulasjonene rundt ulykken på plattformen Alexander Kielland L. Kielland i 1980, samt at jeg regner katastrofen med Scandinavian Star i 1990 som en mordbrann med annet motiv enn å spre frykt for å nå et politisk mål.

²¹⁸ ”Containment” var også en viktig strategisk merkelapp særlig i den tidlige fasen av den kalde krigen, men da var det kommunismen og ikke islamismen det skulle demmes opp for.

jo mer aktive nettene var i selve krigsfasen, jo større ville faren være for at de ikke kunne tjene sin egentlige funksjon etter okkupasjonen.

Dette resonnementet ble uttalt og forsvart ikke bare av Hauge og Evang, men også av Colby på vegne av CIA. Opprinnelig var det, som vi har sett, dessuten NATOs egen linje. Men etter hvert som Stay Behind-nettene ble operative, utgjorde de en betydelig ressurs både i form av trente agenter og utplassert utstyr. NATO ønsket derfor at Stay Behind-nettene skulle få en rolle også i forbindelse med retardasjon.

I hovedsak klarte Evang å motstå dette presset for Norges vedkommende. I stedet ble det lagt planer for separate geriljagrupper for retardasjon, direkte underlagt Forsvarsstaben og gjerne basert på Heimevernet.²¹⁹ Det er uvisst om planene ble realisert i noe større omfang, både denne gangen og ved et tilsvarende initiativ fra NATO i 1961. I så tilfelle var det altså ikke forbundet med Stay Behind.

Derimot skulle norske Stay Behind-grupper bli tett involvert i retardasjon og andre klandestine aktiviteter i et av våre naboland.

7.2. Norsk Stay Behind i Finland

Allerede i 1953 var det lagt planer for retardasjons-operasjoner i Finland, skriver Olav Riste, og forteller at denne skulle være basert på et samarbeid mellom norsk Stay Behind og finske soldater. "Det tilgjengelige materialet gir likevel ingen eksakte opplysninger om i kor stor grad disse planene vart realiserte", avslutter han med.²²⁰ Det er en underlig påstand som må bygge på en snever tolkning av begrepet "tilgjengelig materiale". Formodentlig sikter han kun til dokumentene han har funnet i etterretningens arkiver.

Enda underligere er det at ikke Ronald Bye og Finn Sjøe skriver om norske operasjoner i Finland i boken sin. Jakten på skandaler og ulovligheter innenfor norsk Stay Behind trekker dem til tider ganske langt ut i spekulasjonenes og konspirasjonenes verden. Likevel skriver de ikke om den høyst reelle konspirasjonen CIA og norsk etterretning drev mot finske styresmakter.

Det finnes imidlertid en god kilde til informasjon om samarbeidet mellom norsk Stay Behind og retardasjonsgruppene i Finland. Svein Blindheim ble sendt til Finland i april 1953. Det var drøyt et halvår etter at han og Sven Ollestad hadde fullført intensive

²¹⁹ Riste og Moland 1997: 92

²²⁰ Riste og Moland 1997: 93

CIA-kurs i New York.²²¹ Ollestad overtok ganske snart lederskapet i Rocambole etter Nordlie, og ble operativ leder for Stay Behind fra 1958.

Krigshelten, offiseren og historikeren Blindheims troverdighet har jeg kommentert allerede i den bibliografiske gjennomgangen. Når jeg nå vil benytte kapitlet "Spionasje i Finland" fra boken *Offiser i krig og fred* som grunnlag for å si noe om norsk militær etterretning i Finland, er det imidlertid verdt å nevne at det var nettopp på grunn av det han skriver der at han ble dømt til fengselsstraff – riktignok betinget. Han ble ikke dømt for å kommet med grunnløse spekulasjoner, men for å ha bekreftet andres avsløringer da myndighetene feilaktig fornektet dem.²²² Dommen styrker derfor Blindheims troverdighet. Noe ganske annet er at han manglet innsikt i bakgrunnen for aktivitetene, men det var han da også åpen om selv.

Etter å ha blitt utstyrt med ny identitet og ha kvittert ut nytt pass hos Utenriksdepartementet, reiste Blindheim til Helsinki på et oppdrag han hadde fått opplyst ville ta omtrent en måned. Det skulle innebære visse sikkerhetstiltak på vegne av den norske legasjonen, siden situasjonen mellom øst og vest for tiden var så usikker. Til familie, kolleger og andre fortalte han at han skulle til England, siden Finland ble ansett for å være ganske suspekt og minst halv-kommunistisk etter å ha gått i allianse med Sovjetunionen.

Like før reisen ble Blindheim presentert for sitt reisefølge: En mann i marineoffisersuniform som kunne fortelle at han aldri hadde hatt med sjøen å gjøre, men i virkeligheten var fotograf. I Helsinki møtte de så Magnus Bratten, attaché ved den norske legasjonen. Av ham fikk Blindheim straks beskjed om at de ikke under noen omstendighet måtte kontakte andre ved legasjonen. Bratten skulle være deres eneste kontaktperson, bortsett fra den kvinnelige tolken som ville følge dem overalt. Hun viste seg å være sterkt høyreorientert, og hadde nylig vendt hjem fra Venezuela, der hun hadde endt etter å ha kjempet på tysk side mot sin egen regjering under andre verdenskrig. Underveis fra Venezuela hadde hun stoppet i Oslo, og nå arbeidet den perfekt engelsktalende kvinnen for den norske etterretningen. Blindheim ble noe forundret over denne fortellingen. Hvem var det egentlig han og den norske etterretningen hadde gått i kompaniskap med i Finland?

²²¹ Blindheim 1981: 200

²²² Norsk Biografisk Leksikon: "Svein Blindheim"

Oppdraget viste seg ellers å gå i kjente baner: Blindheim lærte opp finske krigsveteraner fra grensestrøkene mot Sovjetunionen i bruk av håndvåpen av vestlig fabrikk.

Vidare skal dei få enkel tilleggsopplæring i vestlege sprengstoff og alle slags vestlege sabotasjehjelpemiddel. (...) Eg skal òg fortelje dei litt om kva dei skal leite etter og identifisere av russiske militære avdelingar og større einingar frå dei tre forsvarsgreinene, dessutan militærtransportar, forflyttingar og eventuelle styrkekonsentrasjonar. Oppgåva er enkel og grei ...²²³

Det samme syntes fotografen, som lærte agentene å fotografere med "spionkamera" av vestlig fabrikk. Opplæringen gir her klare indikasjoner om hensikten med de finske gruppene. På den ene siden var det typisk geriljakrigføring og sabotasje mot jernbane, broer, veier og kommunikasjonslinjer. Her passer merkelappen retardasjon, altså å forsinke en eventuell sovjetisk fremrykking over finsk territorium. I den forbindelse var det også lagt ut depoter med sprengstoff og annet utstyr.²²⁴ Men i tillegg ble det under kursingen lagt vekt på etterretning – både hva man skulle se etter og hvordan det skulle dokumenteres. Etter kjent mønster for Stay Behind skulle altså både offensive og defensive interesser ivaretas.

Bratten syntes å ha et ubegrenset budsjett for forpleining, og Blindheim mente snart at oppdraget var som da han ti år tidligere gjorde tjeneste for SOE i London. Karakteristikken han gir er "illegalt arbeid i behagelige former, med ein velkomstdrink, god mat og kvinner". Samtidig fant han at noe skurret. Magnus Bratten opplyste gang på gang at det de drev med var godkjent på finsk hold. Blindheim fant det ikke troverdig, og gjorde seg sine egne tanker:

Bratten seier at finnane godkjenner, samstundes som han er livredd. Er det meining i slikt? Korleis stemmer det forresten overeins med hjelpe- og venskapsavtalen av 1948 mellom Finland og Sovjetunionen? Det kan *ikkje* vere mogleg at ei slik antisovjetisk, finskgodkjend offisiell verksemd er i samsvar med ein venskapsavtale med det landet verksemda er *retta mot*. Bratten står på sitt,

²²³ Blindheim 1981: 217

²²⁴ Lund-rapporten 1996: 865

oppdraget er klarert med finnane. Men han seier ikkje eitt ord om kva slags finnar som hadde godkjend verksemda.²²⁵

Blindheim fortsatte uansett lojalt med oppgavene. I leiligheter rundt omkring i Helsinki fikk lag på to til fire personer opplæring over noen kvelder, og så sto det neste laget klar. Mer tid var ikke nødvendig, for alle hadde gode kunnskaper fra før. Det var det nye og vestlige de måtte settes inn i. Pistoler og maskingeværer ble plukket fra hverandre og satt sammen, nye håndgranater forklart, detonerende lunter og nye amerikanske hjelpemidler for utsatt eksplosjon demonstrert – i det stille.

Bratten hentet og leverte post, som altså gikk gjennom hans diplomatiske kanaler. En dag kom invitasjonen til slottsball: Et av Stay Behinds mest prominente medlemmer, skipsreder Erling Lorentzen, skulle gifte seg med prinsesse Ragnhild. Blindheim rakk ikke ballet, men var hjemme akkurat tidsnok til bryllupet den 15. mai.

Et par måneder senere kom på nytt forespørselen om å dra til Finland, denne gangen for et kortere opphold. Blindheim aksepterte under tvil, og under den forutsetningen at man neste gang fikk sende noen andre. Med seg fikk han en sersjant som opplyste at han var nevø av oberst og Høyre-formann Alv Kjøs. Men Blindheim var alene da han tok toget langt nordover i de finske skogene, nær Rovaniemi og Oulo – og viktigere, nær den sovjetiske grensen. På togstasjonen ble han hentet av Bratten og kjørt til en standsmessig hytte ute i skogen. Der traff han i løpet av de neste dagene mange av agentene han hadde hatt på opplæring i Helsinki, og sammen med Bratten sendte han dem på tokt over grensen og inn i Sovjetunionen:

Etter kvart blir agentane orienterte om oppdraget sitt, dei får utstyret for turen og legg i veg. (...) Dei skal notere seg og fotografere *alt* dei kjem over av interesse vedrørende sovjetiske militærsystem og militære anlegg som militærforlegningar, flyplassar, kanalsystem og troppeforflytningar.²²⁶

Det gikk tilsynelatende godt for akkurat disse agentene. Lund-kommisjonen nevner i en leddsetning i sitt kapittel om Stay Behind at en organisasjon ble etablert i Finland under

²²⁵ Blindheim 1981: 221

²²⁶ Blindheim 1981: 225-226

ledelse av en attaché ved den norske ambassaden. Deretter kommenterer de Blindheims avsluttende avsløring, nemlig at tilsvarende virksomhet også foregikk direkte fra Norge:

Totalt synes i alt 14 patruljer med ca. 25 agenter å ha vært sendt over grensen til Russland mellom 1947 og 1954, hvorav åtte fra Norge og minst seks fra Finland. Menneskeliv gikk trolig tapt på begge sider, og minst to av de vestlige agentene fikk lange fengselsstraffer i Sovjetunionen.²²⁷

Lund-kommisjonen opplyser at Stay Behind-sjefen Martens Meyer ledet virksomheten fra norsk side.

Norsk etterretning avsluttet sannsynligvis operasjonene i Finland etter at normale forbindelser til det finske forsvaret ble opprettet gjennom en militærattache i 1955. I det minste bør de ha blitt avsluttet etter et møte mellom president Kekkonen og Evang i september 1957, hvor Kekkonen la vekt på at virksomheten kunne gi Finland problemer i det følsomme forholdet til Sovjetunionen.²²⁸ Dermed bekreftet han også Blindheims mistanke: Den operative virksomheten norsk Stay Behind drev i Finland i fredstid hadde ikke finske myndigheters godkjenning.

7.3. I dvale

En gang mellom midten og slutten av 1950-tallet – det finnes ingen nærmere holdepunkter – var alle de tre Stay Behind-nettene fullt operative, i betydningen at de hadde tilstrekkelig bemanning med nødvendige kunnskaper og egnet utstyr. Som vi har sett hadde en stadig økende beredskap vært på plass siden begynnelsen av tiåret, men ved slutten var de store investeringene tatt. Forutsetningen var nå at nettene skulle hibernere i påvente av en okkupasjon.

Gjorde de det? For en stor del må svaret ha vært ja. Aksjonene i Stay Behind-regi i Finland og over den norske grensen mot Sovjetunionen viser at vi ikke skal være skråsikre. Dessuten er ikke fravær av kilder som kan fortelle om endring det samme som et bevis på stillstand. Men Blindheim, Christensen, Bye og Sjøe, Røed og Ganser har knapt noe å berette om norsk Stay Behind i de femten årene etter 1955. Unntaket er at

²²⁷ Lund-rapporten 1996: 863

²²⁸ Lund-rapporten 1996: 863

Ganser kjenner til deponering av agentkartoteker i USA og Storbritannia, samt feiden mellom Evang og CPC i 1957–1958.

Alf Martens Meyer sluttet som operativ Stay Behind-leder i 1958, sannsynligvis som en følge av at Evang ønsket å styrke sin egen kontroll.²²⁹ Martens Meyer hadde helt siden 1946 pleiet hyppig og direkte kontakt med så vel britisk som amerikansk etterretning, og kom til å spille en viktig rolle innenfor norsk etterretning i årtier etterpå. Særlig gjaldt det på det maritime feltet.²³⁰

Ny operativ sjef for Stay Behind ble Kompani Linge-mannen Sven Ollestad, som sammen med Blindheim hadde gjennomgått langvarige og intensive kurs hos CIA i USA i 1952. Ollestad rykket dermed opp fra posisjonen som leder for Rocambole. I likhet med lederskifter i nettene, ser ikke dette ut til å ha medført større endringer, bortsett fra kanskje en noe sterkere vekt på samarbeid med MI6.²³¹ For øvrig sluttet også Hans Ringvold som leder av Lindus i 1958. Det var like etter at han hadde foretatt en sentralisering av Lindus, der gruppene forble de samme, men inndelingen i 40 distrikter falt bort.²³²

Andrew Torp, nevøen til tidligere statsminister Oscar Torp, overtok som nettsjef i Lindus.²³³ Med dette byttet hadde både samtlige nett og staben for Stay Behind andre ledere enn dem som hadde vært med fra begynnelsen. På denne tiden valgte Evang også å oppløse femmannsgruppen, som han altså hadde beholdt som et konsultativt råd lenge etter at Lindus var blitt en militær virksomhet.²³⁴ Sikkert er det ikke, men dette er en sterk indikasjon på at nettet fra dette tidspunktet ble finansiert helt og fullt over etterretningens eget budsjett. Evang selv satt videre som etterretningssjef i ytterligere noen år, til han i 1966 ble forflyttet til en post i NATO. Omstendighetene skal jeg komme tilbake til, men det er lite sannsynlig at dette hadde noen stor innvirkning på Stay Behind. Organisasjonen hadde for lengst funnet sitt modus vivendi. Mer enn noen omkalfatring av Stay Behind, synes endringen i ledelsen rundt 1958 å innebære en militær formalisering og et signal om at tiden var over for den mer improvisatoriske oppstartsfasen.

²²⁹ Lund-rapporten 1996: 866

²³⁰ En talende indikasjon: Det faste navnet på stadig nye generasjoner av Forsvarets spionskip, Marjata, er et akronym bestående av Martens Meyer og hans nærmeste familie. (Wormdal 2015: 12)

²³¹ Bye og Sjøe 1995: 145-146, 148,

²³² Lund-rapporten 1996: 875

²³³ Bye og Sjøe 1995: 92.

²³⁴ Lund-rapporten 1996: 875

Hva fant Riste om perioden 1955 til 1969 i arkivene til etterretningen? Svært lite han oppfattet som begivenhetsverdig. Et unntak var nedleggelsen av Lindus-gruppe 33 for skipsovervåkning i Sør-Norge og gruppe 45 for meteorologiske observasjoner i 1963.²³⁵ Årsaken var formodentlig at den ønskede informasjonen kunne fremskaffes fra andre kilder. Ellers bestod virksomheten tilsynelatende av årlige kurs og øvelser for agenter som var ulønnede, bortsett fra et beskjedent vederlag for tapt arbeidsfortjeneste på kursdagene og "ei bokgåve eller liknande til jul".²³⁶ Kostnadene var i militær målestokk helt minimale, bortsett fra en viss fornyelse av teknisk utstyr, først og fremst radiosendere.

Det som er skrevet her, må ikke forstås som at Stay Behind hadde mistet sin betydning, men heller at organisasjonen hadde nådd sitt mål om landsdekkende beredskap, og derfor nøyde seg med å gjøre det som var nødvendig for å opprettholde den. Det ser knapt ut til å være mulig å knytte Stay Behind til hendelser utenfor egen organisasjon i dette tidsrommet. Den naturlige tolkningen er at nettene har gått i dvale, slik forutsetningen fra begynnelsen hadde vært, mens staben har fortsatt å gjøre det nødvendige for å holde dem i live.

²³⁵ Riste og Moland 1997: 94

²³⁶ Riste og Moland 1997: 94

8. Stay Behind i Norge: Stagnasjon og opprør 1970–1991

8.1. Israel Krupp og Lillehammer-saken

Innenfor den norske okkupasjonsberedskapen ble ikke inngangen til 1970-tallet mer dramatisk enn utgangen av det forrige tiåret. Én viktig begivenhet inntraff imidlertid: Formelt i 1974, i praksis noe før, ble et nytt nett stiftet. Det fikk navnet Argus.²³⁷ Oppgaven var i første rekke å drive etterretning i en okkupasjons innledende fase, altså mens fienden fortsatt var under fremrykking. Med en slik kapasitet på plass, ville Lindus stå i mindre fare for å bli avslørt.

Tydeligere enn tidligere ble Stay Behind nå én militær organisasjon, på Forsvarets organisasjonskart plassert under seksjon D, avsnitt E-14.²³⁸ Torås fort på Tjøme ble overtatt som felles kurscenter og møtested. Dit dro både eksisterende agenter og de relativt fåtallige rekruttene som skulle erstatte de som gikk ut eller falt fra.²³⁹ Et godt stykke på vei var Stay Behind fortsatt en forlengelse av Kompani Linge, der stadig mer grånende veteraner fra motstandskampen tok rekruttene i lære, både i fortets klasserom, på skytebanene inne i fjellhallene og i baren. Det var intern og tilbakeskuende stabilitet i det som utenfor var en brytningstid.

I 1973 fant det sted en terroraksjon av en type som hadde vært helt ukjent i den norske etterkrigstiden. Den israelske etterretningsorganisasjonen Mossad begikk attentat mot Ahmed Bouchiki, en marokkansk kelner bosatt på Lillehammer. Bakgrunnen viste seg å være et tragisk tilfelle av forveksling og dårlig etterretning: Mossad trodde Bouchiki var terrorlederen Ali Hassan Salameh, som hadde deltatt i massakren på israelske idrettsutøvere ved de olympiske lekene i München året før. Drapet på Bouchiki blir gjerne nevnt i konspiratoriske sammenhenger der Stay Behind diskuteres, og er også tema i boken til Bye og Sjøe. Den eneste tråden som knyttes, er imidlertid til bonden og forretningsmannen Israel Krupp, som ringte Forsvarsstaben etter å ha blitt besøkt av ukjente israelere på gården sin. Krupp var norsk jøde med lang fartstid i Stay Behind. I Lillehammer-saken gjorde tilsynelatende Krupp et forsøk på å bidra til oppklaring. Det er ikke funnet noe som indikerer at Stay Behind hadde noen som helst rolle i attentatet.

²³⁷ Lund-rapporten 1996: 877

²³⁸ Bye og Sjøe 1995: 257, Lund-rapporten 1996: 973

²³⁹ Bye og Sjøe 1995: 112

Krupp er derimot interessant i flere andre sammenhenger som vedrører Stay Behind. Én er som forretningsmann med store leveranser, hovedsakelig av klær, til depotene. En annen: Han var en av dem som hadde tatt seg over grensen til Sovjetunionen tidlig på 1950-tallet.²⁴⁰ Videre hadde Krupp ifølge Bye og Sjue forbindelser på høyeste nivå i Israel – han var en personlig venn av statsminister Golda Meir – så vel som til Martin Tranmæl, Haakon Lie og Trygve Bratteli i det norske Arbeiderpartiet. Han pleide dessuten hyppig omgang med Trond Johansen i den norske etterretningen, samt Stay Behind-leder Sven Ollestad.

Krupps store arealer på Tofte gård ved Hundorp var både treningsområde og jaktterreng for medlemmer av Stay Behind – samt av en gjestende William Colby i 1951.²⁴¹ I 1954 var det skipsrederen Hans Otto Meyer som var med i et jaktlag i terrenget rundt Tofte gård, sammen med andre næringslivstopper. Det kom til å utløse usedvanlig mye oppmerksomhet mer enn to tiår senere.

8.2. Avslørt

Muligens uavhengig av, men sannsynligvis i forbindelse med avsløringen av en hjemmebrentfabrikk på landstedet til Hans Otto Meyer i Kragerø, hadde politibetjent Benedict de Vibe fått tips om et hemmelig våpenlager hjemme i skipsrederens villa i Oslo. Dette var i november 1978. Politiet fulgte opp tipset med en razzia. Bak en pansret dør fant de i kjelleretasjen "... en stor operasjonsdump med nok utstyr, våpen og ammunisjon til minst hundre personer".²⁴² Innholdet var blant annet bazookaer, maskingeværer, vanlige geværer, pistoler og håndgranater, samt oksygenbeholdere og elektrisk aggregat. Dessuten avansert radiosamband, om enn av eldre årgang.

Det politiet hadde kommet over, var et depot for Blue Mix. Meyer var medlem i dette nettet i årene fra 1954 til 1964. Han bekostet selv byggingen av depotet i 1956, men innholdet var stort sett Forsvarets. Uten å nevne Stay Behind, forsøkte Meyer å forklare politiet at de var kommet over et militær lager. Politiet var imidlertid lite lydhøre, og tok ham inn for avhør. Ganske snart fikk mediene nyss i saken.

Med sin journalistiske bakgrunn er Bye og Sjue her på hjemmebane, og forteller troverdig om de videre hendelsene. På Overvåkningsentralen satt politiveteranen Erik Næss med årelang erfaring fra Politisk avdeling – og som instruktør for Stay Behind-

²⁴⁰ Bye og Sjue 1995: 130

²⁴¹ Bye og Sjue 1995: 128

²⁴² Bye og Sjue 1995: 15

rekrutter på Torås fort. Han ble orientert om arrestasjonen av Meyer av Kriminalpolitisen, antok at det var snakk om et militært depot og tok straks kontakt med Stay Behind-sjef Ollestad. Hos ham fikk Næss den overraskende tilbakemeldingen at Stay Behind *ikke* hadde noe med lageret å gjøre. Dermed meldte Næss tilbake til kriminalpolitiet at det ikke var militære hensyn å ta.

Taktikken Ollestad og staben hadde bestemt seg for, var fullstendig benektelse, ifølge Frank Siljeholt. Han var på dette tidspunktet nestsjef i Rocambole og deltaker på stabsmøtet hvor Ollestad orienterte om avgjørelsen. Også overfor forsvarssjef Fredrik Bull-Hansen ble det benektet at Meyer hadde hatt tilknytning til Stay Behind. Som en følge av denne feilinformasjonen sendte Forsvarets Overkommando den 9. november ut pressemelding om at våpenlageret som var funnet hjemme hos Meyer, ikke hadde noe med Forsvaret å gjøre. Dette gjentok deretter den like feilinformerte forsvarsminister Rolf Hansen til Stortinget. Utsatt for et massivt press fra mediene, satte imidlertid Bull-Hansen i gang interne undersøkelser, noe som snart førte til at Ollestads dementi slo sprekker. Dermed måtte også Forsvarets Overkommando den 17. november sende ut en pressemelding som dementerte pressemeldingen de selv hadde sendt ut åtte dager tidligere. Den 19. november var forsvarsministeren nødt til å beklage overfor Stortinget at det var blitt feilinformert når det gjaldt våpnene som var funnet hos Meyer.

Med den uttalelsen var saken ute av verden for Meyers vedkommende – i det minste strafferettslig.

8.3. Utskifting av depoter

Depotet hos Meyer var ikke det første som ble avslørt. Allerede på 1950-tallet kom samer over et lager med våpen og utstyr på Finnmarksvidda, men da lyktes Evang i å forhindre at mediene ble kjent med saken. Det gikk ikke i 1973, da turgåere kom over et depot i Urdalen i Rogaland, nærmere bestemt i terrenget ovenfor Ollestad gård. Rogalands Avis ble tipset om funnet og fikk både inspisert og fotografert før de ble jaget av bonden Gudmund – Sven Ollestads bror. Saken vakte nasjonal oppmerksomhet, og pressen moret seg over forklaringen fra Forsvarets pressetalsmann, oberst Bjørn Egge. Det dreide seg nok om et glemt lager fra krigens dager, mente han. Med kaffe fra Nesquick datert 1951, undret pressen.

Som konsekvens av Meyer-saken, ble det besluttet å hente inn depotene og "sprette" dem – det vil si destruere mye og beholde noe. Dette var en strabasiøs

oppgave. Lagrene lå ofte uveisomt til, og var gjerne store nok til å fylle et lastebillass. Dessuten viste innholdet seg ofte å være delvis råttent, delvis i oppløsning. Det kunne være helsefarlig nok, selv før man tok granatene og det ustabile plastiske sprengstoffet med i betraktningen. Disse stinkende, eksplosive lassene måtte så kjøres ubemerket gjennom landet. Det var ikke bare livsfarlig for sjåførene, men også for omgivelsene. Det var dessuten omgivelser med en annen mentalitet enn da utstyret ble utplassert nesten 30 år tidligere. Nå var krigens bakteppe for lengst trukket bort ute i allmenheten, og aksepten for risiko en annen. I 1950 var det å kjøre sprengstoff bak på umerkede lastebiler noe Stay Behind måtte gjøre for å beskytte nasjonen. I 1980 var det et alvorlig lovbrudd. Det samme gjaldt lagring av betydelige mengder våpen og narkotika uten tilstrekkelig kontroll av hvem som hadde tilgang, samt lagring av sprengstoff i bystrøk. Lund-kommisjonen trakk frem dette som eksempler på at rester av en "cowboykultur" fra 1950-tallet fortsatt eksisterte etter 1980.²⁴³

Nye depoter ble utplassert. Generelt var de betydelig mindre enn de gamle, med våpen, medisiner og annet utstyr pakket i halvannen meter lange forseglede plastrør. Større lagre ble lagt inne på militære områder. Da var faren for at noen skulle komme over dem ved en tilfældighet nesten eliminert. Samtidig var dette kanskje den første gangen man rokket ved selve grunntanken bak Stay Behind. Til forskjell fra en steinur i en fjellskrent over en bondegård, kunne man med rimelig stor sikkerhet anta at et militært område kom til å være et av Sovjetunionens forhåndsdefinerte bombemål.

8.4. Nye tider – og intern splid

Om det ikke hadde vært klart tidligere at okkupasjonsberedskapen var blitt fraløpt av tiden, må depotenes beskaffenhet ha vært en illeluktende klargjøring. Strategisk kunne man være – og var man – enige om at okkupasjonsberedskap fortsatt var viktig. Derfor ble nye depoter utplassert og nytt, kostbart radioutstyr kjøpt inn.²⁴⁴ Operativt hadde man dessuten rekruttert etter behov, avholdt kurs og øvelser og holdt den mannskapsmessige beredskapen oppe på det man mente var et ønskelig nivå.

Det var taktisk det hadde sviktet, og det taktiske ansvaret lå i staben. Både i 1973 og i 1978 skrev Erling Hoem, major i Stay Behind-staben og etter hvert nettsjef, kritiske notater. Han sendte disse til etterretningssjefen, altså forbi og over sin stabssjef Ollestad.

²⁴³ Lund-rapporten 1996: 879

²⁴⁴ Ganser 2005: 30-31. Radiosystemet Harpoon, utviklet av tyske AEG Telefunken, ble brukt av Stay Behind i de aller fleste land. Det kunne sende krypterte meldinger over 6000 kilometer.

Hoems ankepunkter var blant annet at altfor mye sensitiv informasjon var overlatt til MI6 – langt mer enn det som var nødvendig for at de skulle kunne fungere som base etter en okkupasjon av Norge.²⁴⁵ Etter hans oppfatning, dannet etter øvelser ved basen, satt britene med rulleblad på nær sagt enhver nordmann innenfor Stay Behind. Ollestad avviste dette, og notatene ser ikke ut til å ha ført til noen endringer. Snarere tvert imot: En gang mot slutten av 1970-tallet skal også koder som var nødvendige for å aktivisere Stay Behind, etter Ollestads beslutning ha blitt oversendt til MI6.²⁴⁶

I 1981 skrev så en annen major i Stay Behind-staben, Finn Kirkestuen, et *meget* kritisk notat, og sendte det direkte til forsvarsminister Thorvald Stoltenberg. Notatet hadde tittelen "Visse opplysninger angående bekymringsfulle forhold innen den klandestine tjeneste for forberedelse av aktiv motstandskamp under en eventuell fremtidig okkupasjon." Det var et skriv på syv sider, formulert som en liste på 24 punkter, de fleste av dem i form av et begrunnet spørsmål til forsvarsministeren. Det første spørsmålet er formulert slik:

Politisk styring og kontroll

Spørsmål: Er den hemmelige organisasjon for aktiv motstand under en eventuell okkupasjon under tilfredsstillende politisk styring og faglig kontroll? Hvilke operative og administrative direktiver gjelder? Hva omfatter kontrollen?

Bakgrunn: Det eksisterer ikke noe egentlig operativt direktiv. Grunnlaget for virksomheten finnes nedlagt i et PM fra daværende Forsvarsminister Jens Chr. Hauge av 25 okt 1948. Administrativt finnes heller ikke noe direktiv. Derimot finnes et direktiv fra SACEUR "Directive for Unorthodox Warfare".²⁴⁷

SACEUR henviser til Supreme Allied Commander Europe, dvs. øverste leder for NATO i Europa. Det som lå under, synes å være det betimelige spørsmålet om hvorfor en tjeneste som skulle være fullstendig under nasjonal styring og kontroll, i virkeligheten opererte uten betryggende politisk kontroll og ut fra et utenlandsk direktiv. Særlig bekymringsfullt fant Kirkestuen dette i lys av at organisasjonen kunne bli misbrukt av utenlandske interesser. Dette tar han opp i punkt 13:

²⁴⁵ Lund-rapporten 1996: 878

²⁴⁶ Bye og Sjøe 1995: 145

²⁴⁷ Brev (notat) fra major Finn Kirkestuen til forsvarsminister Thorvald Stoltenberg datert 27.1.1981.

Takket være organisasjonsmessige endringer siden etableringen, er det liten grunn til å tro at apparatet kan misbrukes innenriks. Derimot er det bekymringsfullt å vite at dette apparat som skal være en ren nasjonal tjeneste bare til disposisjon for vår egen lovlige valgte politiske ledelse, kan aktiviseres pr d.d. over hodet på oss, – og følgelig over hodet på vår politiske ledelse.

I litteraturen har det vært diskutert om det er korrekt at britene – og gjennom dem sannsynligvis også CIA – ble gitt koder for "safekeeping" som ga dem mulighet til å aktivisere de norske nettene. Det notatet fra major Kirkestuen viser, er at staben selv mente at det var slik.

Et annet, mer kortfattet eksempel på kritikken finnes i brevets punkt 20:

Materiellforvaltning i vanlig forstand eksisterer ikke. Men vi disponerer materiell for millioner av kroner!

Kirkestuens notat ble signert av elleve av medlemmer av stabens øvrige medlemmer, inkludert nettsjefene Leif Egil Bye (Argus), Gunnar Bjålie (Blue Mix), Andrew Torp (Lindus) og Odd Didriksen (Rocambole). Det innebærer at hele staben sto bak kritikken, med unntak av mannen som ble hardest rammet av den, Sven Ollestad. Presentert for notatet, ba han først om at det ble trukket tilbake. Da Kirkestuen nektet å gjøre dette, måtte Ollestad gå tjenestevei og levere notatet videre til etterretningssjef Jan E. Ingebrigtsen. Også han ønsket ifølge Kirkestuen at notatet skulle trekkes, noe han fortsatt ikke ville imøtekomme. Dermed ble det oversendt til forsvarssjefen, som på dette tidspunktet var general Sverre Hamre. Fra ham kom det aldri noe svar.

Kirkestuen, som følte han hadde stabens støtte og uansett var beordret til annen tjeneste, ville ikke gi seg uten at notatet var kommet frem til den det var adressert til, altså forsvarsministeren. Han involverte fagforbundet sitt, Norges Tjenestemannslag (NTL), og fikk gjennom dem to møter med Thorvald Stoltenberg. I Kirkestuens malende beskrivelse til Bye og Sjøe var disse møtene som å "snakke utover et vakkert skogstjern i

fin sommerskrud. Og å få svar tilbake som en mild bris som forsvinner ut i intet – uten at et løvblad rører seg.”²⁴⁸

Uten at det har blitt avklart hvem som sto bak, ble Kirkestuens notat lekket til pressen. Spørsmål fra mediene ble av Forsvaret møtt med at dette var en personalsak. Slik ble den også behandlet: Under kombinasjonen av press og løfter ovenfra trakk medlemmene av Stay Behinds stab én etter én sine signaturer fra notatet, til Kirkestuen sto alene igjen.

Kritikken hadde rammet uansett. Det var en merket Sven Ollestad som gikk av med pensjon i 1982. Året etter ble Rocambole nedlagt.²⁴⁹

8.4. Hær uten motstander

Gjennom resten av 1980-tallet ble Stay Behind-organisasjonen gradvis redusert. Lund-kommisjonen mente at årsaken lå både i medieoppmerksomheten den hadde fått, og i behovet for modernisering og reorganisering. Det er sikkert riktig. Men samtidig hadde det internasjonale bildet endret seg vesentlig siden 1950- og 1960-tallet. Fortsatt levde man under atomtrusselen og med den kalde krigen som utenrikspolitisk referanseramme. Men Stay Behind ga intet forsvar mot en atombombe, og Sovjetunionen hadde for lengst sluttet å være en ekspanderende, aggressiv supermakt. En stormakt var den fremdeles, men nå kjørt fast i en krig uten ende i Afghanistan og et våpenkappløp mot USA som både strakk seg ut i verdensrommet og kostet astronomiske summer.

Ikke bare den kommunistiske økonomien, men også den kommunistiske ideologien slo sprekker. Statslederen etter 1985, generalsekretær Mikhail Gorbatsjov, var ingen skremmende figur: Han forsøkte å redde sitt vaklende imperium gjennom ”glasnost” og ”perestrojka”, ord som snart gled inn i det vestlige vokabularet og ikke lenger behøvde oversettes med åpenhet og omstrukturering. Under et statsbesøk i USA i slutten av 1987 gikk han ut av limousinen og vandret i en jublende folkemasse. *Time Magazine* kåret ham til *Man of the Year 1987*. Da var han allerede mer populær i Vesten enn i Sovjetunionen – og mer populær i USA enn president Reagan. I rekken av sovjetiske ledere var han ikke diktatoren Stalin, Stalin-protesjéen Bresjnev eller KGB-sjefen Andropov. Snart var han ikke engang Gorbatsjov for amerikanere flest. Han var

²⁴⁸ Bye og Sjøe 1995: 158

²⁴⁹ Lund-rapporten 1996: 879

Gorbie. I 1990 fikk han Nobels Fredspris, og i 1991 var imperiet han hadde ledet gått i oppløsning.

Verken NATO eller Norge la opp sine forsvarsplaner ut fra Gorbatsjovs popularitet. Forsvaret er i sin essens en konservativ organisasjon. Det skal bevare freden, og om ikke *det* lykkes, skal det bevare nasjonen. Det radikale og omskiftelige passer ikke så godt innenfor slike rammer: Major Svein Blindheim konkluderte i hvert fall med det, og utdannet seg til historiker i stedet. Stay Behind var dessuten konservativt selv innenfor Forsvaret, fundamentert som det var på et motstandsfellesskap fra den andre verdenskrigen. Det ble forsøkt modernisert og fornyet, og ble det til en viss grad. Men på et tidspunkt ble det klart at den beredskapen man gjennom tiårene hadde levd med ikke lenger svarte til de farene man behøvde beredskap mot.

NATO satte sluttstrek etter Sovjetunionens oppløsning. Avdelingen for hemmelig krigføring og komitéen for koordineringen mellom medlemslandene – organisasjoner som selv hadde gjennomgått endringer i årenes løp – ble lagt ned i 1991.²⁵⁰ Innenfor det brede feltet av sivil og militær etterretning som finnes i dag, ville det vært underlig om ikke tanker og erfaringer lever videre i en fortsatt okkupasjonsberedskap. Det ville nok også vært en forsømmelse: Vi er inne i en tid hvor Russland viser både aggresjon og stormaktambisjoner, mens politiske og militære kommentatorer diskuterer om en ny kald krig kommer – eller kanskje allerede har inntruffet.

8.5. Delkonklusjon: Aktivitet i fredstid

For å opprettholde en Stay Behind-beredskap, var den sentrale staben på 8 – 14 personer i kontinuerlig aktivitet. I tillegg må et minimum av innsats også ha vært nødvendig ute i nettene, blant annet i forbindelse med rekruttering, opplæring og øvelser. Vil man ha et enkelt ja- eller nei-svar på spørsmålet om den norske Stay Behind-organisasjonen strengt overholdt kravet om kun å våkne til liv under okkupasjon, finnes svaret allerede der.

Den som er i koma, utgjør ingen beredskap. Jeg har derfor argumentert for at den *etterretningsmessige* aktiviteten ikke kunne hibernere fullstendig i fredstid dersom den skulle kunne gjøre praktisk nytte for seg under okkupasjon. Vel så mye som for Lindus, må dette ha vært tilfelle for Argus, som skulle være operativt mens invasjonen fortsatt

²⁵⁰ Lund-rapporten 1996: 879

pågikk. Da kunne den ikke starte med blanke ark idet sovjetiske tanks rullet over den norske grensen. Dersom disse nettene ikke samlet inn egen informasjon i fredstid, må de i det minste ha hatt et system for koordinering med andre klandestine tjenester. Imidlertid finnes klare indikasjoner på at informasjon ble samlet inn i nettene: Som vi har sett tidligere deltok Lindus i registrering av kommunister – en virksomhet som ikke opphørte fullstendig i 1950.²⁵¹

Hva med Blue Mix? Den eneste *kjente* aktiviteten er den som måtte eksistere i forbindelse med å bygge opp beredskapen, samt å vedlikeholde den gjennom rekruttering, opplæring og øvelser. Både Israel Krupp og Hans Otto Meyer inngår i det bildet.

Det er i Rocambole vi, takket være Svein Blindheim, har det klareste eksempelet på aktiviteter i fredstid som ikke var i overenstemmelse med hvordan en hemmelig okkupasjonsberedskap var ment å fungere. Rocambole var opprettet som et defensivt nett for forsvar av eget territorium, men drev offensivt med opplæring av finske agenter som motarbeidet den sittende finske regjeringens politikk. Dessuten hadde norsk Stay Behind under ledelse av Martens Meyer – det er uklart om dette bør sorteres under Rocambole eller Lindus – et program for å sende agenter over både den finske og den norske grensen på spionoppdrag i Sovjetunionen.

Også norsk Stay Behind var altså i aktivitet i fredstid. Men det var en høyst begrenset aktivitet, hvor de mest graverende bruddene på egne forutsetninger ser ut til å ha blitt begått innen utgangen av 1950-tallet.

²⁵¹ Se kapittel 5.6

9. Under demokratisk kontroll?

Spørsmålet jeg vil ta for meg i dette kapitlet, er i hvilken grad de ansvarlige politikerne var informert om Stay Behind, og hvilken innflytelse de hadde.

I utgangspunktet kan dette se enkelt ut å besvare. Jeg har allerede vist at strategen bak Stay Behind var Jens Christian Hauge, og han var en forsvarsminister, ikke en forsvarssjef. Initiativet var altså politisk, ikke militært. Siden man i et demokrati forutsetter at politikerne styrer militæret og ikke motsatt, er det fristende å konkludere at Stay Behind hadde den nødvendige demokratiske ryggdekningen. Det er selvsagt en helt naiv konklusjon. Inntrykket man får i noen fremstillinger av Stay Behind – fortrinnsvis i pressen – er jo at Stay Behind *kun* var i hendene på Hauge. Det ville i så tilfelle neppe vært særlig demokratisk.

Det er altså grunn til å se nærmere på den politiske styringen og kontrollen med den hemmelige okkupasjonsberedskapen. Da er det naturlig å begynne med opphavsmannen.

9.1. Den hemmelighetsfulle statsråden

Sannsynligvis er ingen norsk statsråd så myteomspunnet som Jens Christian Hauge. Kun én myte skal nevnes og tas av dage her: Papirbrenningen i hagen utenfor villaen hans i Oslo i juni 2005 var ikke statshemmeligheter som gikk opp i røyk; det var gjenværende skrot etter at 60 hyllemetere med arkiver var overlevert til Hjemmefrontsmuseet og Riksarkivet. Selv mappene om likvidasjoner under krigen og salget av tungtvann til Israel på 1960-tallet, har kommet for en dag.²⁵² Det samme har altså memoet om Stay Behind som voldte Bye og Sjuе mange problemer, men som Riste fant i etterretningens arkiver.

At Hauge var hemmelighetsfull i live, er imidlertid ingen myte. Og siden han var så dypt involvert i Stay Behind som denne oppgaven har vist, er det nødvendig å spørre hva – om noe – han gjorde for å sikre politisk innsyn i virksomheten.

Hauge hadde erfaring som leder av Milorg, men var jurist og politiker, ikke militær offiser. Hans politiske karriere var uløselig knyttet til Einar Gerhardsen, som også var en nær venn. Hauge begynte som sekretær og rådgiver for Einar Gerhardsen i hans samlingsregjering i 1945. Han ble så forsvarsminister i Gerhardsens regjering fra

²⁵² Njølstad 2008: 9, 11

etter valget i 1945 til Gerhardsen trakk seg i 1952 for å overlate statsministerposten til Oscar Torp. Da Gerhardsen vendte tilbake som statsminister i 1955, aksepterte Hauge motvillig å bli justisminister, men gikk desto mer frivillig av innen året var omme.

Gerhardsen hadde full tillit til Hauge, og ledet ved utstrakt delegering.²⁵³ I Arbeiderpartiets høyere sjikt var det forstått at Hauge var "Gerhardsens mann" og stod under statsministerens beskyttelse. Det var til irritasjon, for som statsråd ble Hauge oppfattet som viljesterk og egenrådig. En passus i et brev fra nestlederen i Arbeiderpartiets stortingsgruppe til Gerhardsen er talende. Temaet er nettopp beredskapspolitikk, samt at Hauge i motsetning til mange av de øvrige medlemmene i stortingsgruppen til Arbeiderpartiet ikke akkurat var en erfaren politiker:

Derfor burde nettopp en mann som Hauge lytte litt til det som sies der. Hans svakhet er ikke personlig, men politisk. Derfor bør han kunne samarbeide, og også av og til bøye seg for det som 50–60 eller 70 mann i gruppa hevder som fornuftig politikk.²⁵⁴

Dette bildet er i pakt med hvordan Hauge vanligvis portretteres. Mange forhold rundt den militære beredskapen trekker imidlertid i en annen retning.

Begynner vi med statsminister Gerhardsen, må han ha visst at hans egen regjering tok til orde for en okkupasjonsberedskap i treårsplanen for gjenoppbyggingen av Forsvaret som ble presentert for Stortinget. Om han ble informert i detalj er ikke kjent, men det var selvsagt hans privilegium å delegere dette til forsvarsministeren.

Som nevnt var det Hauge som i 1946 innkalte de sivile og de militære tjenestene til et felles planleggingsmøte. I etterkant av dette møtet utarbeidet rikspolisjef Aulie et notat hvor han understreker behovet for et koordineringsutvalg bestående av lederen for overvåkningstjenesten i politiet, sjefen for etterretningen og en representant for Utenriksdepartementet. Evang, som hadde tatt over som sjef for etterretningen på dette tidspunktet, støttet dette. Det gjorde også Hauge: I et møte i Forsvarsrådet 22.4.1947 foreslo han en "koordineringssentral" for overvåkningstjenestene med én representant hver for Forsvarsdepartementet, Justisdepartementet og Utenriksdepartementet. Gerhardsen sa seg enig og ba Forsvarsdepartementet ta initiativ. Hauge kontaktet

²⁵³ Njølstad 2008: 269

²⁵⁴ Sitert fra Gerhardsen 1971: 44

departementene samme dag og ba justisministeren innkalle til møte. Det ser imidlertid ikke ut til å ha skjedd.²⁵⁵ I et nytt møte i Forsvarsrådet 23.10. samme år var det Hauge som etterlyste bedre koordinering mellom Forsvaret og sivil overvåkning. Justisministeren var denne gangen ikke til stede. Halvannen måned etter, den 2. desember, tok Hauge selv affære ved å innkalle til møte. På dette møtet var det enighet om å opprette "koordinasjonsutvalget for sikkerhetstjenesten". Det ble så konstituert på nyåret med politiinspektør Asbjørn Bryhn som formann, major Evang som representant for Forsvarsdepartementet og pressesjef Jens Schive som representant for Utenriksdepartementet.²⁵⁶ Til statsminister Gerhardsen ble det rapportert at utvalget skulle samordne arbeidet til etterretnings- og tryggingstjenestene og holde både Forsvarsrådet og interesserte regjeringsmedlemmer løpende orientert. Utvalget ble snart supplert med Kai Knudsen som representant for statsministerens kontor, samt Andreas Andersen som sekretær.²⁵⁷ Etter en løs møtepraksis i begynnelsen, ble ordningen fra 1950 at utvalget møttes fast hver mandag på Evangs kontor. Det ble også fastsatt møter og informasjonsutveksling mot Regjeringens Sikkerhetsutvalg, som besto (og fortsatt består) av statsministeren, utenriksministeren, forsvarsministeren, justisministeren og finansministeren. Utenfor regjeringen var også Arbeiderpartiets mangeårige partisekretær, Haakon Lie, godt kjent med Stay Behind.²⁵⁸

På det økonomiske feltet og spesifikt for de militære hemmelige tjenestene, viser protokollene at det sommeren 1951 ble avholdt en budsjettkonferanse hvor Hauge og Evang deltok sammen med forsvarssjef Berg og – viktig nettopp i denne sammenhengen – ekspedisjonssjef Sire fra Riksrevisjonen.²⁵⁹ Det ble planlagt å sette av totalt fem millioner kroner i året for årene fremover. Dette skulle også dekke Stay Behind, men andelen som skulle gå dit ble ikke bestemt. Et interessant kuriosum er at Hauge på stabsmøte med Stay Behind den 8. august *året før* fortalte de tilstedeværende at han så langt ikke hadde nevnt for regjeringen at amerikanerne og britene hadde akseptert å ta

²⁵⁵ Riste og Moland 1997: 29

²⁵⁶ Njølstad 2008: 381-382 og Riste og Moland 1997: 30. Det var en del omrokeringer i utvalget i begynnelsen, og Njølstad har også statssekretær Bryn fra Forsvarsdepartementet med fra opprettelsen.

²⁵⁷ Riste og Moland 1997: 31

²⁵⁸ Lahlum 2009: 294-295

²⁵⁹ Riste og Moland 1997: 66

1/3 av kostnadene hver!²⁶⁰ Det var i så tilfelle ikke en hemmelighet han holdt på lenge, siden disse bidragene etter hvert kom inn på etterretningens årlige budsjett.

At Riksrevisjonen ble trukket inn, virker betryggende. Det må imidlertid ikke trekkes for langt. Riste kan fortelle om en revisjonspraksis for Stay Behind som neppe hadde blitt godkjent i noen annen virksomhet: Regnskapet ble satt opp og kontrollert av en "stedlig revisor" som satt i Forsvarsstaben. Etter kontroll og godkjenning ble bilagene så makulert ...²⁶¹

Fra 1958 ser det også ut til å ha vært en fast praksis at den stortingsrepresentanten som ble formann i militærkomitéen på Stortinget, ble orientert om Stay Behind og trukket inn dersom det ble ansett for nødvendig. Behovet som foranlediget dette, var at datamaskinen "Fredrik" det året ble kjøpt for penger fra utenlandsk etterretning.²⁶²

Bildet som trer frem ved nærmere ettersyn, er at Jens Christian Hauge la ned betydelig innsats i å gi de hemmelige tjenestene politisk legitimitet. Stay Behind var en del av disse tjenestene, og falt naturlig inn under Koordineringsutvalget og utvalgets instruks om å samarbeide med Regjeringens Sikkerhetsutvalg. Det er åpenbart at Hauge med "politisk kontroll og styring" ikke mente det var tilstrekkelig at han selv som forsvarsminister var orientert, men at det krevde en bredere forankring – fortsatt under forutsetningen om nødvendig hemmelighold.

Noe som imidlertid var utenfor Hauges kontroll, var dette: Ordningen med å samle representanter for forsvarsdepartementet, justisdepartementet, utenriksdepartementet og statsministerens kontor i et utvalg forutsatte at representantene faktisk utvekslet informasjon med hverandre.

9.2. Sjefene som ikke kunne samarbeide

Asbjørn Bryhn ledet politiets hemmelige tjenester fra 1946 til 1966. Vilhelm Evang ledet den militære etterretningen i nøyaktig de samme årene. Forholdet mellom disse to på hver sine felt dominerende etterkrigsfigurene begynte dårlig, og endte fryktelig.

Årsakene til at Bryhn og Evang aldri kom overens, var sannsynligvis både personlige og profesjonelle. Profesjonelt går det an å hevde at de ble ofre for en strid om fordeling av ansvar mellom de to grenene av etterretningen som er høyst alminnelig og

²⁶⁰ Riste og Moland 1997: 81

²⁶¹ Riste og Moland 1997: 285

²⁶² Riste og Moland 1997: 285

nærmest klassisk. Prinsippet om at politiet skal ta seg av det som skjer innenriks og militæret det som skjer utenlands, er gjengs i de fleste land, men sjelden helt enkelt å etterleve. Dessuten: Om klimaet mellom sjefene var dårlig, var et samarbeid nødvendig når oppgaver lå i grenselandet mellom tjenestene. Blant annet gjaldt det innenfor avlytting. Bergh og Eriksen oppsummerer det slik, med særlig blikk på de første etterkrigsårene: "Prinsipper måtte vike for praktiske resultater."²⁶³ Tidlig på 1950-tallet ble imidlertid Politiets Overvåkningstjeneste kraftig styrket, og regjeringen trakk en klarere linje mellom de militære og de sivile tjenestene.²⁶⁴ Etter dette vil Bryhn ha vært mer tilbøyelig til å se deler av Evangs virksomhet som invadering på politiets område. I en tid med ekspansjon og stadig flere oppgaver på sitt eget primærfelt, valgte Evang å akseptere at Bryhns etat fikk overta overvåkingen innenlands. Også at den innledende registreringen av kommunister gjennom Stay Behind senere ble fulgt av et (uformelt) samarbeid hvor nettene rapporterte til overvåkningspolitiet, lar seg forstå innenfor et slikt rasjonale.

Mer enn utfordringer i samarbeidet mellom etatene, var nok problemer på det personlige planet utslagsgivende mellom Bryhn og Evang. De var svært forskjellige av natur; Bryhn omtrent like dominerende som Evang var introvert. Dessuten sto de langt fra hverandre politisk – skjønt neppe så langt som den erkekonservative Bryhn antakelig trodde: Sannsynligvis ble han aldri trygg på at Evang hadde gitt slipp på kommunismen til fordel for sosialdemokratiet. I så tilfelle mente han nok at Evang var blitt Arbeiderpartiets lakei i stedet, noe som i hans øyne ikke var mye bedre. Mistenksomheten var stor og mistilliten dyp fra Bryhns side, mens Evang kanskje først og fremst manglet tiltro til Bryhns intellektuelle utrustning. Tiltroen ble neppe større da Bryhn, uten å orientere Evang i forkant, i 1965 arresterte Evangs sekretær for spionasje. Dermed ble Ingeborg Lygren fra Sandnes mistenkt for forbrytelsen Gunvor Galtung Haavik hadde gjort – og som Haavik takket være denne forvekslingen kunne fortsette å gjøre frem til hun endelig ble avslørt i 1977. Denne fadesen er kjent som Lygren-saken og har fått bred omtale i bøker og presse.²⁶⁵ Det var den som førte til at Borten-regjeringen omplasserte både Bryhn og Evang i 1966 – Evang for øvrig til en post ved NATOs europeiske hovedkvarter, som da var lokalisert i Brussel.

²⁶³ Bergh og Eriksen 1998 bd. 1: 211

²⁶⁴ Bergh og Eriksen 1998 bd. 1: 215

²⁶⁵ En god fremstilling av Lygren-saken, men også forholdet mellom Bryhn og Evang mer generelt, finnes i Andersen 1992: 272 ff., samt i mer journalistisk form i Jacobsen 1995: 116-165

Lygren-saken kom som kulminasjonen på tyve år med gjensidige baksnakkelse og mutte møter. Med mindre reiser eller annet ga gyldig forfall, møtte Bryhn og Evang opp i Koordinasjonsutvalget hver mandag slik de var pålagt, selv om de i sekretær Andersens beskrivelse sjelden hadde noe å fortelle hverandre. At samarbeidet mellom dem ikke fungerte var velkjent, og å forsøke å forbedre det ser etter hvert ut til å ha blitt ansett som en tapt sak. Andersen fikk derfor med tiden en viktig rolle i utvalget: Fra å ha blitt med i en mer observerende rolle i 1950, ble han i 1953 statsministerens representant, samt utvalgets sekretær og formann.²⁶⁶ Allerede året etter kom han med skarp kritikk av Bryhn for å ha latt være å komme med tilstrekkelig informasjon. Det er uklart om det ga større effekt, og Bergh og Eriksens konklusjon synes å være at det foregikk betydelig mindre koordinering i Koordineringsutvalget enn forutsatt.

Det er sannsynlig at den langvarige konflikten, mer mellom Bryhn og Evang enn mellom deres respektive etater, kan ha ført til at Regjeringens Sikkerhetsutvalg ble skadelidende ved at det ikke fikk tilstrekkelig informasjon. Samtidig er det viktig å være oppmerksom på at Gerhardsens regjering også *ønsket* å holde de hemmelige tjenestene på en armlengdes avstand. At regjeringen valgte å ha et kontrollutvalg fremfor andre mulige måter å organisere seg på, forklarer Bergh og Eriksen slik:

Den samordnende ledelsen av de hemmelige tjenester skulle gjennom utvalgets formann klarere enn før samles ved Statsministerens kontor. Det var på den annen side statsministerens oppfatning at han ikke måtte få et altfor direkte ansvar for de hemmelige tjenestene. Et forslag om å organisere både etterretningstjenesten og overvåkningstjenesten i et direktorat direkte under statsministeren ble bestemt avvist nettopp med henvisning til at en slik ordning ville gi statsministeren et altfor stort ansvar.²⁶⁷

Det er altså, slik jeg hadde en hypotese om i de innledende kommentarene om demokrati og hemmelighold, en naiv forestilling at politikere generelt – og *de ansvarlige* politikerne spesielt – ønsker størst mulig styring og kontroll over etterretningen. Som eksempelet med Gerhardsen her viser, kan de også ha et ønske om å beholde tilstrekkelig avstand til et felt som kan skape store vanskeligheter for dem. Et eksempel

²⁶⁶ Bergh og Eriksen 1998 bd. 1: 180-182

²⁶⁷ Bergh og Eriksen 1998: bd. 1: 182

er at Hauge i 1955 så seg nødt til å benekte, fra Stortingets talerstol, at det foregikk avlytting av kommunisters møter i Norge.²⁶⁸ Skjønt mange av tilhørende må ha tenkt sitt om dette, innebar det likevel at statsråden feilinformerte Stortinget, noe som parlamentarisk sett alltid er alvorlig.

9.3. Statsministeren som ikke visste

Bye og Sjøe kommer med et eksempel som indikerer at avstanden mellom etterretning og politisk styring kan ha vært for stor. Både overfor dem og i andre sammenhenger var tidligere statsminister Per Borten meget klar om at han aldri i sin regjeringstid (1965-1971) hørte noe om Stay Behind. Den første gangen han ble kjent med denne beredskapen var i forbindelse med Meyer-saken i 1978, hevdet han.²⁶⁹ Da hadde han også undersøkt med Sven Stray og Elisabeth Schweigaard Selmer, som var henholdsvis utenriksminister og justisminister i Borten-regjeringen – Stray dog kun i underkant av et år. Begge mente, som han selv, at Stay Behind aldri var blitt nevnt i Regjeringens Sikkerhetsutvalg.

Forsvarsministeren i Bortens regjering, Otto Grieg Tidemand, var imidlertid uenig i dette. Selv var han godt orientert om Stay Behind, som han hevdet at han hadde tatt opp i sikkerhetsutvalget.

Det ble ord mot ord mellom Senterparti-bonden fra Trøndelag og krigsveteranen og skipsrederen fra Oslo. Og nettopp i disse distinksjonene kan forklaringen ligge. Som forsvarsminister hadde Grieg Tidemand et nært forhold til den norske militære etterretningen, så vel som CIA, og det er kjent at han i 1967 fikk en CIA-sjef til å ta med en sovjetisk avhopper til Grieg Tidemands hytte i Hemsedal for en orientering om spiontrusselen mot Norge.²⁷⁰ Det samme året ble Grieg Tidemand, som var høyt dekorert for sin krigsinnsats som jagerflyger, den første sittende forsvarsministeren innenfor NATO som fikk besøke Sovjetunionen. Statsminister Borten var på sin side kjent for å være meget skeptisk til de hemmelige tjenestene. Det er derfor ikke utenkelig at Grieg Tidemand kan ha orientert sikkerhetsutvalget om Stay Behind gjennom bisetninger, og så ansett det for å ha vært tilstrekkelig.

Koordineringsutvalget ble nedlagt av Borten-regjeringen da Bryhn og Evang ble omplassert, men det ble erstattet med et rådgivende sikkerhetsutvalg hvor både de

²⁶⁸ Bergh og Eriksen 1998 bd. 1: 180. Dette var under Hauges korte periode som justisminister.

²⁶⁹ Bye og Sjøe 1995: 237

²⁷⁰ Norsk biografisk leksikon: "Otto Grieg Tidemand"

politiske myndighetene og de hemmelige tjenestene var representert. Dette gjentok seg da Koordineringsutvalget gjenoppsto med ny instruks i 1977.²⁷¹

9.4. Stortinget orienteres – og feilinformeres

Syv år etter Borten-regjeringens avgang, demonstrerte forsvarsminister Hansen i Odvar Nordlis regjering både før og etter Meyer-saken hvor vanskelig det kan være å balansere demokrati og hemmelighold. Etter at aviser hadde skrevet om en mulig norsk okkupasjonsberedskap våren og sommeren 1978, redegjorde Hansen den 7. juni for saken i Stortinget. Om visse "kupp-beredskapsplaner" som hadde eksistert i årene 1948 til 1950, fortalte han følgende:

Disse forholdene ble avdekket og avklart ved politiets etterforskning og forswarets undersøkelser. Det ble raskt etablert ordninger og gitt direktiver som fjernet enhver tvil om ansvar og myndighet i forbindelse med slike forberedelser i Norge. De som var involvert, ble gjort oppmerksom på de muligheter de hadde til å yte innsats innenfor det norske forsvar.²⁷²

Mer enn historie i betydningen undersøkelse, er nok dette et godt eksempel på politisk historiebruk. Det ligger et rikt tolkningsmonn i ordene "avdekket", "avklart", "raskt", "ordninger", "slike forberedelser", "muligheter" og "yte innsats" – blant annet. I sum vil jeg hevde at dette er en villedning like mye som en redegjørelse, hvor alt i en viss forstand er riktig, men lite er sant.

Hansen gikk imidlertid lenger enn dette i sin orientering. Han opplyste at det fantes depoter spredt omkring i landet:

En del slike lagre er lagt opp for avdelinger som også kan gjennomføre geriljaoperasjoner mot en fiende i områder som er okkupert. Jeg går ut fra at alle vil forstå at planlegging og opplegg av slike depoter ikke kan være gjenstand for alminnelig debatt og offentliggjøring.

²⁷¹ Lund-rapporten 1996: 81

²⁷² Stenografisk referat fra Stortingets spørretime 7.6.78, sitert fra Bye og Sjue 1995: 234

Den siste påstanden er klar og sterk retorikk. Forteller man offentlig hvor depotene ligger, vil de neppe være til stor nytte den dagen de behøves. Ser man nærmere på premisset i setningen foran denne konklusjonen, dukker det likevel opp en avgjørende uklarhet knyttet til ordet "også". Stryker man dette, fremstår sitatet som en bekreftelse på at Norge har en Stay Behind-organisasjon. Men i det Hansen faktisk sa, lå kun at det fantes avdelinger som *i tillegg* til sine andre forsvarsoppgaver også kunne føre geriljakrig. Det er sant for nesten enhver militær kapasitet som av en eller annen grunn skulle komme til å befinne seg bak fiendens linjer. Hansens redegjørelse innebar derfor ingen bekreftelse på et Stay Behind-program, kun muligheten for at et slikt program kunne eksistere. Men det visste man allerede; det var derfor Stortinget ønsket en redegjørelse.

Retorikk er politikernes fag og verktøy, og dersom ikke Stortinget påpeker tomsnakk fra en statsråd, betyr det neppe mye om en historiker gjør det i ettertid. Alternativet – ren saksopplysning – kan dessuten være farligere. Mens Meyer-saken fortsatt pågikk brukte stortingsrepresentanten og NATO-motstanderen Stein Ørnhøi Stortingets spørretime den 15. november 1978 til å forhøre seg om virksomheten som han mente var blitt avslørt. Kunne det være slik at den sto under kommando av fremmed makt eller hadde forbindelser til CIA? Forsvarsminister Hansen, som på dette tidspunktet fortsatt benektet at Meyer-saken hadde noe med Stay Behind å gjøre, kunne angående okkupasjonsberedskapen forsikre om at "Like lite er det grunnlag for å tale om forbindelse til den amerikanske etterretningsorganisasjonen CIA."²⁷³ Det var en betydelig mer alvorlig feilinformasjon til Stortinget enn den han beklaget fire dager senere.

9.5. Delkonklusjon: På ønsket distanse

I populære fremstillinger av Stay Behind, fremstår det ofte som om Jens Christian Hauge skapte en hemmelig organisasjon helt utenfor demokratiet. Bye og Sjøe er representative, om moderate, når de skriver:

Vilhelm Evang hadde Jens Chr. Hauge med seg under hele prosessen. Noen ganger hadde han Hauge foran seg – noen ganger kom statsråden etter. Men sammen hadde de full styring og kontroll over det som kom til å bli en av landets best

²⁷³ Stenografisk referat fra Stortingets spørretime 15.11.78, sitert fra Bye og Sjøe 1995: 235

bevarte hemmeligheter – i over tretti år. Deres ånd svevet over Stay behind-systemet helt opp i 80-årene.²⁷⁴

Det siste er utvilsomt korrekt. Staben i Stay Behind opererte på 1980-tallet fortsatt ut fra Hauges direktiv fra 1948. Stabens kultur for hemmelighold ser dessuten snarere ut til å ha forsterket seg gjennom årene, i den grad at selv Forsvarssjefen ble feilinformert da skipsreder Meyers depot ble avdekket i 1978.

Når det gjelder Hauges demokratiske sinnelag, er faktum imidlertid noe nær det motsatte av det som ofte blir fremstilt – i det minste i forbindelse med Stay Behind. Han la allerede fra 1947 opp til så gode muligheter for politisk styring og kontroll som nødvendigheten av hemmelighold kunne tillate. Samarbeidsproblemer mellom tjenestene, og da først og fremst mellom Bryhn og Evang, gjorde imidlertid at Koordineringsutvalget ikke fungerte som det burde. Det må ha begrenset informasjonen som tilfløt Regjeringens Sikkerhetsutvalg, hvor interne forhold vil ha variert når det gjaldt informasjonsutvekslingen mellom regjeringsmedlemmene.

Den politiske kontrollen vil dermed også ha variert betydelig gjennom årene. Det var den til enhver tid sittende regjeringens ansvar, ikke Jens Christian Hauges. Men manglende kontroll påvirket selvsagt muligheten til å styre – dersom det da fantes noe ønske om politisk styring: Gerhardsen synes å ha vært mer opptatt av å distansere seg fra driften av de hemmelige tjenestene, og heller ikke Borten virker å ha hatt særlig stor interesse for feltet (om enn en betydelig skepsis). Bildet under senere statsministre er mer uklart. Gjennom Sikkerhetsutvalget og Koordinasjonsutvalget hadde imidlertid regjeringen til enhver tid mulighet til å orientere seg om de hemmelige tjenestenes virksomhet, herunder også Stay Behind. De vekslende regjeringenes forsvarsministre virker også å ha vært betydelig bedre informert enn sine politiske sjefer, noe som neppe er annet enn rimelig.

Det hører med til bildet at aktiviteten innenfor Stay Behind var synkende over tid, samtidig som den øvrige Etterretningen og Forsvaret som helhet ekspanderte raskt. Fra å ha vært en sentral del av den militære etterretningen, ble Stay Behind etter hvert et perifert fenomen. Den interne uroen over manglende politisk styring som kom til uttrykk særlig rundt inngangen til 1980-tallet, kan derfor delvis ha vært en følge av at stabens egen hemmelighetskultur innenfor Forsvaret bidro til at den politiske ledelsen

²⁷⁴ Bye og Sjøe 1995: 41

faktisk manglet oversikt. Delvis kan den også ha vært en følge av at den aldrende staben i Stay Behind ikke lenger opplevde seg selv som en viktig eller relevant del av den nasjonale beredskapen.

Politikk formet ut fra Forsvarets militære behov under den kalde krigen lå bak opprettelsen av Stay Behind. Etter at beslutningen om opprettelse var tatt og beredskapen noenlunde etablert, grep politikerne i svært liten grad inn i virksomheten. Dette fremstår ikke først og fremst som et resultat av mangel på innflytelse, men heller at politikerne selv valgte å distansere seg fra det de oppfattet som et militært og etterretningsmessig anliggende.

10. Konklusjon

Stay Behind var en hemmelig militær okkupasjonsberedskap som skulle tre i kraft etter en sovjetisk okkupasjon. I Norge var Stay Behind operativt fra cirka 1950, og bestod i det meste av tiden frem til 1990-tallet av fire nett under en felles stab. Nettene var Argus for etterretning i en invasjonfase, Blue Mix for evakuering av viktige personer fra Norge, Lindus for etterretning i et okkupert område og Rocambole for geriljakrigføring. Alle nettene var utstyrt med separate radiosamband for kommunikasjon med en ledelse i eksil, fortrinnsvis i Storbritannia.

Den kalde krigen utgjorde bakteppet for Stay Behind, som oppsto i de fleste europeiske land som rasjonelt svar på trusselen om sovjetisk ekspansjon. I Norge var forsvarsminister Jens Christian Hauge den strategiske initiativtakeren, Vilhelm Evang den taktiske planleggeren og Alf Martens Meyer den operative iverksetteren.

Stay Behind var i Norge en organisasjon under suveren norsk ledelse og ansvar. Samarbeidet med CIA og MI6 var imidlertid tett, og sammen med NATO hadde disse organisasjonene betydelig innflytelse. Et godt eksempel på dette er den opplæringen av agenter i Finland som norsk Stay Behind drev med, samt etterretningstøkt inn på sovjetisk område. Disse aktivitetene foregikk på 1950-tallet, og utgjør de klareste bruddene på forutsetningen om at Stay Behind kun skulle være i aktivitet under en okkupasjon. I tillegg foregikk en viss kartlegging av norske kommunister.

Et spørsmål er for hypotetisk til å ha blitt vurdert nøyere i denne oppgaven, men for interessant til å forbigå fullstendig: Kunne Stay Behind-programmene ha fungert i praksis og gjort en forskjell under sovjetisk okkupasjon? William Colby bør, fra sitt utsiktspunkt i CIA og med kjennskap til nettene i mange land, være en av de nærmeste til å svare. Han skriver:

I have always wondered whether the stay-behind nets we built would have worked under Soviet rule. We know that last-minute efforts to organize such nets failed in places like China in 1950 and North Vietnam in 1954. We know that efforts to organize them from outside were penetrated and subverted by the secret police in Poland and Albania in the 1950s. So it is possible that my nets might also have been lost in a real Russian invasion of Scandinavia. But I believed then and still believe that at least some of the caches we laid down, and carefully

recorded in CIA's files, would have survived and been of immense value to some heroic souls who would have risen to keep the flame of freedom burning.²⁷⁵

Colbys retorikk er høystemt. Men det er den gjerne når frihetskamp skal beskrives, og man kan argumentere for at å desavuere nytteverdien Stay Behind kunne ha hatt under okkupasjon, vil ligge nær det å avskrive betydningen av motstandskampen som ble ført i mange land under andre verdenskrig. Mange av de involverte hadde selv gjort seg den erfaringen at motstandskamp var riktig og nødvendig. De var klare til å kjempe på nytt – men denne gangen bedre forberedt. Dermed kan spørsmålet omformuleres til om en slik motstandskamp ville hatt nytte av all den treningen og alt det arbeidet som var nedlagt, alle lagrene som lå skjult og klare, av planene for evakuering av nøkkelpersonell, og av å kunne stå i kontakt med en kommandosentral i et fritt land. Da er det vanskelig å tenke seg at svaret skulle være nei. At mye også ville ha gått galt, var nok noe få involverte ville blitt overrasket over. Det var kanskje den aller viktigste erfaringen andre verdenskrig hadde gitt dem.

Hadde Stay Behind et snev av konspirasjon? Åpenbart. Man sverget å stå sammen mot en overhengende fare, en ytre trussel mot egne verdier. Men slik konspirasjon er forståelig, all den tid det ikke ser ut til å finnes noen allmenngyldig løsning på dilemmaet nødvendig etterretning og beredskap stiller demokratiet overfor. Forutsatt at det finnes noen med andre interesser som er villige til å sette makt bak disse, er hemmelighet et av de nødvendig våpnene man må kunne mønstre til demokratiets forsvar. Paradokset er at åpenhet og medbestemmelse er blant de andre. Men under den kalde krigen var trusselen fra øst mot Norge en realitet – riktignok i varierende grad gjennom tiårene – og unnlåtelsessynden ved ikke å ha en beredskap også i tilfelle okkupasjon, ville nok vært større enn synden ved å holde den eksisterende beredskapen hemmelig. Det var en nødvendighet, skulle den ha noen nytteverdi i det scenariet den var utformet for.

To personer har etter min oppfatning gitt oss særlig viktige innsikter når det gjelder Stay Behind i Norge. Den ene er Olav Riste, som gjennom grundig arbeid i arkivene har gitt en høyst nødvendig forståelsesramme som tidligere manglet. Den andre er Svein Blindheim, som tok de store personlige omkostningene ved å stå frem og fortelle om egen innsats. Et kvart århundre etter var det noe som fortsatt både preget og plaget ham:

²⁷⁵ Colby 1978: 100

Eg har vore med på å organisere, lære opp og utruste mange geriljagrupper i Norge frå hausten 1949. Dei skulle rett nok brukast mot ein ytre fiende, blei det sagt, men ikkje noko tilsa at dei ikkje kunne brukast i andre situasjonar også.²⁷⁶

Dersom det var slik at etterretningen brøt loven – og det er det nå vist at den gjorde – hvordan burde det håndteres? Oxford-historikeren Timothy Garton Ash har i artikkelen "Treating a Difficult Past in Post-Communist Europe" foreslått tre mulige hovedstrategier der hvor etterretningen har tatt seg til rette: å stille de ansvarlige for retten, å fjerne dem fra maktposisjoner eller å nøye seg med å trekke historisk lærdom av det inntrufne.²⁷⁷ Tiden som har gått, har gjort at kun den siste muligheten er tilgjengelig i vår sammenheng. Det er nok likevel den viktigste.

Demokratiet må navigere etter beste evne i urent farvann, og man må aldri føle seg for trygg på at man har sannheten eller "historien" på sin side. Den norske okkupasjonsberedskapen brøt lover – man tenkte nok gjerne at de ikke gjaldt dem som på helt spesielt vis var i fedrelandets tjeneste – og gikk på akkord med prinsippene den skulle kjempe for. Men Stay Behind var ikke tenkt som, og ble heller aldri et sverd til bruk mot innenlandske motstandere, slik noen har trodd eller fryktet. En bedre metafor er spaden som gravde ned våpen til bruk i en krig som lykkeligvis aldri ble en realitet. Noen av dem som brukte spaden, skitnet seg til. Men Stay Behind var en mer praktisk og jordnær virksomhet enn konspirasjonsteoretikere har villet ha det til. Bekymringen Blindheim følte, og som mange har delt, var sunn og godt begrunnet, for "Norges hemmelig hær" kunne under gitte omstendigheter ha blitt et redskap i hendene på utenlandske makter eller interne fiender av demokratiet. Men den ble det ikke.

Hvor "demokratisk" var Stay Behind? Hvis Koordinasjonsutvalget hadde fungert slik forsvarsminister Hauge ser ut til å ha forutsatt, hadde Norge hatt et tilsvarende tilsyn med denne virksomheten som Nederland hadde, bare med én grads *ønsket* separasjon mellom regjeringen og den militære ledelsen. Gerhardsen og hans regjering var opptatt av kontroll og styring med etterretningen, men også av å ha tilstrekkelig distanse for at ikke ansvaret skulle bli for direkte. Dette var et politisk valg, og plasserte uansett Norge blant landene med best demokratisk oppsyn med den militære

²⁷⁶ Blindheim 1981: 227

²⁷⁷ Ash 2002: 271

okkupasjonsberedskapen. Så kan man med rette si at veldig demokratisk var det likevel ikke. Behovet for hemmelighold begrenset mulighetene i utgangspunktet, politikerne begrenset dem ytterligere for å kunne fraskrive seg ansvar, og alminnelig byråkratisk inkompetanse i et utvalg utgjorde det siste elementet: I stedet for åpenhet om at Norge hadde en okkupasjonsberedskap hvor detaljene måtte forbli hemmelige for at beredskapen skulle være til nytte, ble resultatet tilnærmet fullstendig hemmelighold – med stort rom for spekulasjon.

Kilder

Primærkilder

"Biographic Sketch on General Reinhard Gehlen", udatert, deklassifisert ihht. "Nazi Warcrimes Disclosure Act 2001-2005", Central Intelligence Agency

Brev (notat) fra major Finn Kirkestuen til forsvarsminister Thorvald Stoltenberg, datert 27.1.1981, med tittelen "Visse opplysninger angående bekymringsfulle forhold innen den klandestine tjeneste for forberedelse av aktiv motstandskamp under en eventuell fremtidig okkupasjon."

National Security Council Directive NSC 4A, datert 9. desember 1947

National Security Council Directive NSC 10/2, datert 18. juni 1948

Litteraturliste

Aleksijevitsj, Svetlana 2013: *Slutten for det røde mennesket* (Kagge Pocket)

Andersen, Roy 1992: *Sin egen fiende. Et portrett av Asbjørn Bryhn* (Cappelen)

Ash, Timothy Garton (2002): "Treating a Difficult Past in Post-Communist Europe", i

Müller, Jan-Werner (2002): *Memory & Power in Post-War Europe. Studies in the Presence of the Past* (Cambridge University Press)

Berg, Roald (red) 2008: *Selvstendig og beskyttet. Det stormaktsgaranterte Norge fra Krimkrigen til NATO* (Fagbokforlaget)

Bergh, Trond og Knut Einar Eriksen 1998: *Den hemmelige krigen. Overvåkning i Norge 1914–1997. Bind 1* (Cappelen Akademisk Forlag)

Bergh, Trond og Knut Einar Eriksen 1998: *Den hemmelige krigen. Overvåkning i Norge 1914–1997. Bind 2* (Cappelen Akademisk Forlag)

Blindheim, Svein 1981: *Offiser i krig og fred* (Samlaget)

Bye, Ronald og Finn Sjøe 1995: *Norges hemmelige hær. Historien om Stay Behind* (Tiden Norsk Forlag)

Christensen, Christian 1983: *Den hemmelige Norge. En dokumentarroman* (Atheneum)

Christensen, Christian 1988: *Vår hemmelige beredskap. Historien om MM* (Cappelen)

Cogan, Charles 2007: "'Stay-Behind' in France: Much Ado About Nothing?", i *Journal of Strategic Studies*, 30:6, s. 937-954

Engelen, Dick 2007: "Lessons Learned: The Dutch 'Stay-Behind' Organization 1945–1992", i *Journal of Strategic Studies*, 30:6, s. 981-996

Fanebust, Frode 2009: *Krigshistorien™ – Toralv Fanebust og sannheten* (Pax)

Furre, Berge 2000: *Norsk historie 1914–2000* (Det norske samlaget)

Gadamer, Hans-Georg 1959/2003: "Om forståelsens sirkel", i *Forståelsens filosofi. Utvalgte hermeneutiske skrifter* (Cappelen Akademisk forlag)

Gaddis, John Lewis 2007: *Den kalde krigen* (Historie & Kultur)

Ganser, Daniele 2005: *NATO's Secret Armies. Operation Gladio and Terrorism in Western Europe* (Frank Cass)

Gerhardsen, Einar 1970: *Fellesskap i krig og fred: Erindringer 1940–45* (Tiden)

Gerhardsen, Einar 1971: *Samarbeid og strid: Erindringer 1945–55* (Tiden)

Jacobsen, Alf R. 1995: *Mistenksomhetens pris. Kampen om de hemmelige tjenester* (Aschehoug)

Kwitny, Jonathan 1992: "The C.I.A's Secret Armies in Europe", i "The Nation", 6.4.1992

Lahlum, Hans Olav 2009: *Haakon Lie. Historien, myten og mennesket* (Cappelen Damm)

Lund, Ketil og Regine Ramm Bjerke, Berge Furre, Torkel Hovland 1996: "Dokument nr 15 (1995–1996) Rapport til Stortinget fra kommisjonen som ble oppnevnt av Stortinget for å granske påstander om ulovlig overvåkning av norske borgere ("Lund-rapporten")" (Stortinget)

Myhre, Jan Eivind 2014: *Historie. En introduksjon til grunnlagsproblemer* (Pax)

Njølstad, Olav 2008: *Jens Chr. Hauge – full og helt* (Aschehoug)

Norsk Biografisk Leksikon: "Otto Grieg Tidemand", https://nbl.snl.no/Otto_Grieg_Tidemand, lest 9.5.2016

Norsk Biografisk Leksikon: "Svein Blindheim", https://nbl.snl.no/Svein_Blindheim, lest 10.1.2016

Norsk Biografisk Leksikon: "Vilhelm Evang", https://nbl.snl.no/Vilhelm_Evang, lest 10.1.2016

NRK Finnmark: "Mener Norges nye spionskip vil provosere Russland", <http://www.nrk.no/finnmark/mener-norges-nye-spionskip-vil-provosere-russland-1.12821737>, lest 23.4.2016

Official Journal of the European Communities: "Minutes of the Proceedings of the Sitting of Thursday, 22 November 1990 (90/C 324/04), Part 1" (EU Publications Office)

Nuti, Leopoldo 2007: "The Italian 'Stay-Behind' Network – The Origins of Operation 'Gladio'", i *Journal of Strategic Studies*, 30:6, s. 955-980

Nuti, Leopoldo og Olav Riste (2007): "Introduction – Strategy of 'Stay-Behind'", i *Journal of Strategic Studies*, 30:7, s. 929-935

Olstad, Finn 1999: *Einar Gerhardsen – en politisk biografi* (Universitetsforlaget)

Pharo, Helge 2012: "Together Again: Anglo-Norwegian Relations and the early Cold War", i "Scandinavian Journal of History", 37:2, s. 261-277

Riste, Olav 2005: *Norway's Foreign Relations* (Universitetsforlaget)

Riste, Olav 2014: "Stay Behind: A Clandestine Cold War Phenomenon", i "Journal of Cold War Studies", Fall 2014, Vol. 16, No 4, s. 35-59

Riste, Olav og Arnfinn Moland 1997: *"Strengt hemmelig". Norsk etterretningsteneste 1945–1970* (Universitetsforlaget)

Riste, Olav 2007: "With an Eye to History: The Origins and Development of 'Stay-Behind' in Norway", i *Journal of Strategic Studies*, 30:6, s. 997-1024

Røed, Per 1988: *Per Røed, den ukjente sabotør: Per Røeds egen beretning* (Mortensen)

Sandmo, Erling 2014: *Tid for historie* (Universitetsforlaget)

Tamnes, Rolf 1992: *Norges hemmelige tjenester under den kalde krigen. Et sammenlignende internasjonalt perspektiv* (IFS Info, Institutt for forsvarsstudier)

Titlestad, Torgrim 1997: *Fortielsen. Den kalde krigen og Peder Furubotn* (Erling Skjalgssonselskapet)

Statistisk Sentralbyrå, "Stortingsvalg. Valgte representanter, etter parti. 1906-2001", <http://www.ssb.no/a/histstat/aarbok/ht-000110-002.html>, besøkt 7.1.2016

Statistisk Sentralbyrå, "Konsumprisindeksen", <http://www.ssb.no/kpi>

Store Norske Leksikon: "Jernteppet", <http://snl.no/Jernteppet>, besøkt 13.11.2015

Store Norske Leksikon: "Stay Behind", http://snl.no/Stay_behind, besøkt 10.1.2016

Store Norske Leksikon: "Vietnamkrigen", <https://snl.no/Vietnamkrigen>, besøkt 21.4.2016

Virksomme ord: "Einar Gerhardsen. Friheten og demokratiet i fare. (Kråkerøytalen, utdrag), <http://virksommeord.uib.no/taler?id=110>, besøkt 7.1.2016

Warwicker, John (2008): *Churchill's Underground Army: A History of the Auxiliary Units in World War II* (Frontline Books)

Wormdal, Bård 2015: *Spionbasen. Den ukjente historien om CIA og NSA i Norge* (Pax)

Appendiks: Tidslinje for Stay Behind

1946

Forsvarsminister Jens Christian Hauge innkaller representanter fra både militær og sivil etterretning til en konferanse om overvåkning og sikring. I treårsplanen for gjenreisningen av det norske forsvaret som presenteres for Stortinget understreker forsvarsminister Hauge behovet for en okkupasjonsberedskap. Vilhelm Evang overtar som sjef for den militære etterretningen.

1947

Truman-doktrinen setter startstrek for den kalde krigen. Kommunistene tar makten i Ungarn. USA lanserer Marshallplanen. USAs militære etterretningstjeneste blir omorganisert og styrket gjennom det nye Central Intelligence Agency (CIA). En hemmelig avtale inngås mellom norsk militær etterretning og britenes MI6.

1948

Kommunistene tar makten i Tsjekkoslovakia, og Finland blir påtvunget en forsvarspakt med Sovjetunionen. Skuddårsdagen holder Gerhardsen sin tale på Kråkerøy hvor kommunistene utpekes som Norges hovedfiende. Forsvarspakten Vestunionen opprettes, med en Western Union Clandestine Committee (WUCC), som blant annet skal koordinere landenes hemmelige okkupasjonsberedskap. Evang orienterer Hauge om et planlagt Stay Behind-nett for etterretning, mens Hauge utarbeider et direktiv for et geriljarettet nett.

1949

Evang tar over styringen med den private Lien/Platou-gruppen og innlemmer den i etterretningsorganisasjonen Lindus. Hauges planleggingsutvalg legger frem forslag om organisasjonen Rocambole, som umiddelbart opprettes med Jens Henrik Nordlie som leder. Blue Mix opprettes som en organisasjon for evakuering. Norge er blant de 12 landene som stifter the North Atlantic Treaty Organisation (NATO). Samarbeidsavtaler inngås mellom norsk Stay Behind, MI6 og CIA, og innebærer også kostnadsdeling.

1950

Korea-krigen bryter ut. Utenriksminister Halvard Lange advarer om at krigsfaren har økt betydelig, og at man må unngå å provosere Sovjetunionen. Ledersjiktet i norsk Stay Behind møter MI6 og CIA i London. Bakteppet er behovet for å koordinere okkupasjonsberedskapen innenfor NATO.

1951

NATOs øverstkommanderende for Europa oppretter sin Clandestine Planning Committee (CPC), med USA, Storbritannia og Frankrike som medlemmer. Langt på vei er dette en fortsettelse og utvidelse av WUCC fra 1948. Omtrent samtidig opprettes en "Special Projects Branch" ved NATOs Europa-kommando utenfor Paris.

1952

Evang drøfter Norges Stay Behind-program med NATO i Paris. Han vektlegger norsk bestemmelsesrett og at Stay Behind ikke skal ha noen aktiv rolle i fredstid. CPC legger frem sitt grunnlagsdokument for uortodoks krigføring, herunder Stay Behind.

1953

Samtlige nett er operative. NATOs ønske om at Stay Behind skal ha en rolle i å forsinke fienden (retardasjon) forkastes for Norges vedkommende. Derimot blir norsk Stay Behind-personell involvert i trening og aksjoner på finsk side, samt i etterretning inne på sovjetisk område. Sven Ollestad overtar som leder av Rocambole etter Nils Henrik Nordlie.

1955

Kopier av rullebladene til personell i Rocambole og Blue Mix blir forseglet og deponert i Washington og London.

1957

Det oppstår krise i forholdet mellom Evang og NATO etter antatt spionasje mot norsk Stay Behind begått av amerikanske NATO-offiserer. Norge trekker seg fra samarbeidet i regi av CPC.

1958

Etter beklagelse, forsikringer og invitasjon fra NATO gjenopptas samarbeidet for Stay Behind i CPC. Sven Ollestad overtar som operativ leder for norsk Stay Behind.

1963

Lindus sin gruppe for meteorologiske data, "Gruppe 45", legges ned. Det samme gjelder "Gruppe 33", som overvåker skipsfarten i Sør-Norge.

1965

Storbritannia trekker seg fra avtalen om økonomisk støtte til den norske okkupasjonsberedskapen.

1968

Også USA trekker seg fra avtalen om å bidra med finansiering til Stay Behind, med virkning for det følgende året. Kostnadene er nå lave, og hovedsakelig forbundet med kursing og noe fornying av utstyr. Personellet er meget stabilt.

1973

Et Stay Behind-depot blir funnet på Ollestad-gården i Rogaland og vekker lokal, til dels også nasjonal medieoppmerksomhet.

1974

Det fjerde Stay Behind-nettet, Argus, stiftes formelt, men har i praksis vært i gang noen år. Nettet skal levere etterretning om en pågående invasjon.

1978

Forhenværende CIA-sjef William Colby avslører skandinaviske Stay Behind-nett. Et stort våpenlager blir funnet i villaen til skipsreder Hans Otto Meyer. Forsvaret feilinformerer mediene og Forsvarsministeren feilinformerer Stortinget, men senere korrigeringer knytter lageret til en hemmelig okkupasjonsberedskap.

1980

Prosesen med å erstatte Stay Behinds gamle depoter begynner.

1981

Samtlige medlemmer av den norske staben, med unntak av sjefen Ollestad, signerer et kritisk notat til forsvarsminister Thorvald Stoltenberg. Opprøret dysses ned som en personalsak.

1982

Sven Ollestad, sjef i Stay Behind siden 1958, går av med pensjon. Senere sjefer får mindre dominerende roller og kortere tjenestetid.

1983

Rocambole legges ned.

1989

Berlinmuren rives.

1990

Europaparlamentet fordømmer Stay Behind, protesterer mot NATOs rolle og ber alle medlemsland avvikle slike organisasjoner.

1991

Sovjetunionen går i oppløsning. Stay Behind, i den form nettene har hatt siden femtiårene, har utspilt sin rolle.